

ÉRTEKEZÉSEK
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÖRÉBŐL

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA
AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI
SZINNYEI JÓZSEF
OSZTÁLYTITKÁR

XXV. KÖTET 7. SZÁM

ÚJABB ELMÉLETEK
AZ INDOGERMÁN
ÍNYHANGOKRÓL

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA
SZIDAROVSKY JÁNOS
L. TAG

FELOLVASTA 1936. JANUÁR 7-ÉN

BUDAPEST 1937
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

ÚJABB ELMÉLETEK AZ INDOGERMÁN ÍNYHANGOKRÓL

(SZÉKFOGLALÓ)

ÍRTA

SZIDAROVSKY JÁNOS

L. TAG

FELOLVASTA 1936. JANUÁR 7-ÉN

BUDAPEST 1937

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

Felölös kiadó: Voinovich Géza.

9940 Sárkány Nyomda R.-T. Budapest, VI., Horn Ede-utca 9. Tel.: 1-221-90.
Ígazgatók: Dr. Wessely Antal és Wessely József.

Újabb elméletek az indogermán ínyhangokról.

Bechtelnek 1892-ben megjelent tanulmánya, a „Die Hauptprobleme der indogermanischen Lautlehre seit Schleicher“ kritikailag ismerteti és kiegészíti azt a nagyarányú tudományos munkásságot, amely egyebek között a Bopp- és Schleicher-féle egy gutturalis (ínyhangú)-sor elmélettől a három gutturalis sor feltevéséhez vezetett. Hazai közönségünk is tájékozódást nyerhetett azokról a törekvésekről, amelyek a különnyelvekben különbözőképpen jelentkező ínyhangok megmagyarázását célozták, Petz Gedeonnak „Az indogermán hangtan mai állásáról“ a Nyelvtudományi Közlemények 23. kötetében megjelent kitűnő értekezéséből. Ascolitól („Lezioni di Fonologia comparata del Sanscrito, del Greco e del Latino“ 1870.) kezdve a legkiválóbb indogermanistákat foglalkoztatta e kérdés, míg Osthoff a Morphologische Untersuchungen 5. kötetében egy rövid hozzászólással és Bezzenberger a magaszerkesztette Beiträge 16. kötetében már részletesebben kifejtve, s végül Bechtel fentebbi tanulmányában eljutott a három sor elméletéhez. Tőlük függetlenül Wharton („Etyma latina introd.“) és Bugge („Etruskisch u. Armenisch“) ugyanerre az eredményre jutott. Előttük még maga az új-grammatikus iskola legfőbb tekintélye, Brugmann Károly is csak két ínyhangú sort különböztet meg a „Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen“ 1886-ban megjelent első kiadásában és ősnyelvi nyelvjárási eltérésnek tulajdonítja a palatalis sor spirantizálódását is, a velaris sor labializálódását is.

Bechtel tanulmányában Osthoff és Bezzenberger hatására már az indogermán alapnyelvben szétválík a három

ínyhangú sor, azonban az első nem is zár-, hanem réshang (jele *ç, ž, žh*), a második gutturalis (*k, g, gh* jelzéssel), a harmadik hátsó gutturalis vagy postvelaris (*q, g, gh* a jele). Az elmélet lényegéhez tartozik még, hogy az árja *c* és görög *τ* palatalisatio szorosan összekapcsolódik. Möller a *Zeitschrift f. deutsche Phil.* 25. kötetében azonnal rámutat a gyengéire, s ezzel az indogermán réshangelmélet palatalis zárhang helyett egyszersmindenkorra elvetettnek tekinthető, ha mindjárt egyes tekintélyek, köztük Bartholomae belőle indulnak is ki. Annyival inkább elvetettnek tekinthető, mivel a különnyelvek története zárhangok spirantizálódását elég nagy számban mutatja fel, a megfordítottját pedig alig. Így a latinban Kr. u. az I. században a *b* lett spirans, ezért találunk feliratokon ilyen alakokat, mint *vene* 'bene', *iuvente* 'iubente', *provitu* 'probatu', a franciában *v*-t: *hiver* < *hibernu(m)*, épen így később a *g* is, ezért egyrészt *z* a jegye: *septuazinta* és *ž* a franciában: *gent* < *gente(m)*, másrészt elmarad írásban: *frualitas* 'frugalitas', *trienta* 'triginta', s a nyugati birodalom bukása idején megszűnik a *k* ejtés *e* és *i* előtt, ezért kapunk a franciában *ts* affrikátán keresztül *s* hangot: *cent* < *centu(m)*, *cité* < *civitate(m)*. Ugyanígy a görögben *εἰδομος*, *ἔβδομος*, att. *ζέ*, pamph. *Πρεῖας*, *Πρεγίας*. S Franknak 1931-ben a *Zeitschrift für deutsches Altertum* 54. kötetében megjelent tanulmánya óta erősen kétségbevonható a Paultól származó germán spirans-elmélet (*bh*---*ḃ*—*b*) is, amellyel egyébként Sievers már annakidején sem tudott egyetérteni.

Bechtelék érdeme mindazonáltal nem vitatható el, ha kétségek merülhetnek is fel a három sor ősendogermán eredetére, s ha tévedett is Bechtel az alapnyelvi palatalisok tekintetében. Összegyűjtött anyagukkal elősegítették, még tévedéseikkel is irányították a további kutatást, azokét is, akik más megfontolások alapján megtagadták a három sort az alapnyelv egész területétől.

A maga korának tudományos szemüvegén nézve pedig joggal mondhatta Petz a kilencvenes évek elején, hogy „nagyon kétséges mindaz, amit ama három sor fonetikai értékéről kifejtettek. Hogy azonban három egymástól világo-

san különböző gutturalis sora volt az ősnyelvnek, annak feltételezésére a nyelvtények készítetnek bennünket. Minden kétség természetesen csak akkor oszlanék el, ha az árja és balti-szláv területen is ki lehetne mutatni némi nyomait az eredeti többféleségnek.“ Erről az oldaláról fogta meg a kérdést Edgren és Pedersen. Tegyük azonban hozzá, hogy épen így szükség volna olyan adatokra, amelyek a centum-nyelvek palatalis hangjait támogatnák. Edgren („Sind in den arischen Sprachen alle Spuren des labialen Nachklanges der indogermanischen Verschlusslaute vertilgt?“ Skand. Arch. I. 386—93) az árjában, Pedersen („Die Gutturale im Albanesischen“ Kuhn-féle Zeitschrift 36., 277—340 l.) az albánban vélt három sort kimutatni. Az utóbbi kísérlete ugyan már eleve nem kecsegtethetett sok eredménnyel, mert nem valószínű, hogy épen a legtöbb idegen befolyást szenvedő nyelv őrizzen meg bizonyos alapnyelvi sajátságokat, mindazonáltal némi nyomai mutatkoznak az indogermán labiovelarisoknak, mert a q^u e és i előtt mint s jelentkeznek: *pese* > **penque* — szkr. *pañca* (Meyer Wörterbuch 329 szerint ugyan az albán < **penq^utja*), *ipesete* (rendszámnev) — szkr. *pañcatha-*, *zyār* ,tűz, hőség’ — gör. *θεριός*, *si* ,hogyan?’ a q^u *ei*-basishból, s mellette *ke* kit?’ < * q^u *om*, ellenben *om* < **kensmi* ,mondok’, *θep* < **keipo* ,hegyes szikla’, *θele* ,mély’ < **kouilo*. Kevesebb sikerrel járt Edgren kísérlete. Hiába tételezte fel, hogy egyes árja alakok berzenkednek a labialis elem teljes eltűnése ellen, sehogy sem tudta kimutatni a labiovelaris maradványait, s most már nem is kecsegtethetjük magunkat, hogy Brugmann-tól eltekintve a tudós világtól általában nem sok bizalommal fogadott albán nyomokon kívül más ilyen kézzelfogható bizonyítékokkal lehessen támogatni az alapnyelvi labiovelarisokat.

De még rosszabbul állunk a centum-nyelvcsoport palatalis hangjait illetőleg. Ott épen semmi nyoma a palatalis és velaris sor szétválásának. Még a tokhár sem jön segítségünkre, mert ott erős a palatalizálásra való törekvés más mássalhangzóknál is (*piš* = **penq^ue*). Érthető tehát, hogy a három sor elmélet minden érdeme mellett nemcsak a hangok minőségét illetőleg, hanem ősnyelvi eredetére nézve is

hamarosan kihívta maga ellen a kritikát. S ha az indogermanisták egy része a palatalis sor minőségétől eltekintve csatlakozott is az elmélethez, jóllehet Brugmann is erre az álláspontra helyezkedett a „Grundriss“ második (1897) és a „Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen“ 1904-es kiadásában, megkülönböztetvén palatalis: gör. ἑκατόν, lat. *centum*, ó-ír *cēt*, gót *hund* — szkr. *śatam*, avesztia *satəm*, litv. *šimtas*, velaris: gör. κρέας, hús', lat. *cruor*, vér', középir *crō*, vér', ó-izl. *hrār*, nyers' — szkr. *kraviś*, nyers hús', litv. *krūvinas* = ószl. *krævnaz*, véres' és labiovelaris: gör. πόθεν, honnan', τίς, lat. *quis*, ó-ír *cía*, kymr. *pwŷ*, gót *hvis*, ki', ó-ír *cíd*, mi' — szkr. *kas*, litv. *kas*, ószl. *kæto*, ki', szkr. *cíd*. ószl. *čvto*, mi' sorokat, s ha Brugmann óriási tekintélye folytán a három sor az egész alapnyelvi területre feltételezve került is bele az azóta megjelent, főleg németnyelvű indogermán összehasonlító és különnyelvi nyelvtanok nagyobb részébe, ez még nem jelenti azt, hogy az ősnyelvi három sort az indogermán nyelvtudomány tekintélyei mind, mégpedig ilyen értelemben fogadták el. A kiváló irániista: Bartholomae, az Indogermanische Forschungen 2. kötetében „Arica“ címen megjelent tanulmányában azonnal állást foglalt ellene. Részletesebb megokolás nélkül azt állítja, ha Bezenberger bizonyító anyagából elveszi azt, ami kétséges és hamis s hozzáteszi, ami hiányzik belőle, a kép lényegesen meg fog változni. Osthoff az Indogermanische Forschungen 4. kötetében „Labiovelare Media u. Media aspirata im Keltischen“ című tanulmányában védelmébe veszi a három sort, de ezzel a kétségeket egyáltalában nem oszlatta el. Mindenekelőtt Hirt Hermann nemcsak a „Handbuch der griechischen Laut- und Formenlehre“ első kiadásában (1902) s az azóta megjelent valamennyi rendszerező munkájában, így az „Indogermanische Grammatik“ első kötetében (1927), hanem még görög nyelvtana előtt a Bezenberger-féle Beiträge 24. kötetében „Zur Lösung der Gutturalfrage im Indogermanischen“ címen megjelent tanulmányában (218—91. l.), később az Indogermanische Forschungen 17. kötetének 388. s következő lapjain a „Zur indogermanischen Laut- u. Formenlehre“ című értékezésének egyik fejezetében csak két inýhangú sort ismer

az alapnyelv egész területén, egy velarist és egy labiovelarist, a palatalist pedig kelet-indogermán újításnak tartja. Már az első értekezésében, közvetlenül a Grundriss második kiadásának a megindulása után a legvilágosabban és a leglogikusabban körvonalazza álláspontját s ezen a lényegyet illetően a legutolsó művéig sem változtatott. Ettől kezdve a kelet-indogermán palatalis hangokat a velarisokból származtatja palatalis magánhangzók előtt. Hamarosan utána Meillet tételezett fel — de más alapon — két ősendogermán sort, majd Ribezzo és nálunk Schmidt József, végül pedig Reichelt az egy sor álláspontjára helyezkedett. Közülük senki sem tagadja ugyan meg a három alapnyelvi inyhangú sort, csak-hogy nem vonatkoztatják őket az egész nyelvterületre, hanem a palatalist a velarisból származó kelet-indogermán, az egy sor hívei a labiovelarist ugyanabból eredő nyugatindogermán alapnyelvi újításnak tartják.

Hogy milyen időtájban lettek réshangokká a velaris hangokból keletkezett palatalisok, arra Hirt nem tud feleletet adni, de e hangváltozásnak mindenesetre előbb kellett bekövetkeznie, mint ahogy eltűnt a labialis elem a keleti nyelvterületen. Újabban Pisani az Archivio Glottologico It. 21-ik kötetében Kr. e. 2000 és 1000 közzé teszi a palatalis hangok spirantizálódását, de ez valószínűtlen, mert ebben az időben a Veda tanúsága szerint legalább is az ó-indben már a második palatalisatio is végbement. A keleti nyelvterületen ugyanis idővel még egy palatalisatio következett be, amely főleg a labiovelarisokra terjeszkedett ki. Ennek a palatalisatióknak más az eredménye, mint az elsőnek. Míg az elsőnél szkr. *śatam*, av. *satam*, litv. *šim̃tas* az eredmény, a másodiknál szkr. *catvāras* < *q^hetuōies*, av. *čaθwārō*, örm. *čork'*, ószl. *četyre*, de litv. *keturi* palatalis zárhanggal.

Hogy a palatalis hangok velarisokból keletkeztek, erre nézve Hirt első értekezésében arra támaszkodik, hogy a spirans szókezdet *e/o*-sorban áll mintegy száz esetben, a velaris pedig az *a*-sorhoz tartozik százhetvenszer. Ma is két sort tanít az Indogermanische Grammatik I. kötetében, *k* és *k^h* sort, amelyek a palatalis hang hatására ismét két sorra oszlanak, de már némileg változván felfogása az indogermán

vocalismusról, az *a* és *o* sornak tulajdonítja a lágy íny felé artikulált ínyhangot. Hirt feltevése fonetikai szempontból a legvilágosabb és legtermészetesebb, de kétségesnek hagyja, hogy az egész indogermánság területén következett-e be az alapnyelven a palatalisatio, vagy csak keleten, jóllehet első értekezésében a palatalisatiót jóval az indogermánok szétválása előtti időre teszi. Felhozhatjuk ugyan, hogy a latinból már a hagyományozás kezdetén igazolható a palatalis zár-, de nem réshang, amennyiben a legrégebb feliratokon fel lehet ismerni bizonyos törekvést a *k* jegy megkülönböztetésére a szerint, hogy *e*, *i* vagy *a* avagy *o*, *u* előtt állt-e, azonban ez még nem tekinthető elég bizonyítéknak arra, hogy a nyugati nyelvek magukkal hozták a palatalist az indogermán alapnyelvből.

De akármennyire meggyőző is Hirt palatalis elmélete, tagadhatatlanul alig legyőzhető akadályok is tornyosulnak eléje. Hirt ezeket — legalább részben — azzal gondolja elháríthatni, hogy a latin *a* nemcsak indogermán *a* és šva indogermanicum primum (*a*), hanem šva secundum is (nála *ɐ*, másutt *e*), továbbá, hogy mássalhangzó után elveszhetett consonans *i*. Ezzel azonban minden akadály nem küszöbölhető ki. Vannak palatalis *k̄*, azaz kelet-indogermán *s* hangok mássalhangzók *s* vannak velaris magánhangzók előtt, amikor nem mutatható ki sem gyöngült magánhangzó, sem *i*. A szkr. *aśva*, av., ó-perzsa *aspa*, litv. (nőnemű) *ašvā* — lat. *equus*, gót *aiha* az *aiha-tundi* 'csipkebokor' összetételben, még ha hozzákapcsoljuk is az igen kétséges örm. *išan-k'* 'öszvér' alakot, akkor sem mutat fel a *k̄* és *u* között gyöngült magánhangzót, mivel az örmény *š* hangnál is eredetibb *kū*-re kell gondolnunk. A szkr. *aṣṭā*, *aṣṭāu*, av. *ašta*, litv. *aštūni* — lat. *octo*, gör. ὀκτώ, gót. *ahtau*, tokh. (B nyelvjárás) *okt* is idg. **oktōu*, mert minden oly magyarázat, amely a *k̄* és *t* között magánhangzót tételezett fel, a *k* spirans voltából indult ki. Gondolni lehetne ugyan a szkr. *aṣṭā* mellett fellépő *aṣṭiṭh* 'nyolcvan' számnévre, csak hogy ez különnyelvi, talán elhasznulással vesztette el foghangját a *š* mögött, mert az av. is *aṣṭā'ti*. Viszont világosan áll szkr. *aśru*, av. *asru* és litv. *ašara* 'könny' magánhangzóval, de nem palatalissal, mert

a litv. *a* nem lehet se *e*, se *šva* secundum. Ha helyes Kretschmernek a Glotta 25. kötetében (67. l.) felállított és Brandensteintől ugyane folyóirat 25. kötetében (27—30. l.) továbbépített tétele, hogy a *kt* mássalhangzó csoport megmaradt, ha a *k* után volt a szótaghatár, de *ks* lett, ha a két mássalhangzó közt valaha gyöngült magánhangzó állt, akkor már az **oktōu* is egyik cáfolata annak, hogy a *k* palatalisatióját a rákövetkező magánhangzó okozta.

Ha a velaris magánhangzók előtt fellépő réshang sok esetben analógiás is lehet olyan alakokból, amelyekben gyöngült fok lépett fel, számos esetben sehonnan sem tudjuk kimutatni a gyöngült hangot. Az *-o-* tövű névszók végszótagban csak a vocativusból kaphatták a réshangot, ahogy megfordítva a szkr. *bhaga* 'gazdagság' és *vṛka* 'farkas' vocativusi alakok a többi esetben köszönhetik velaris zárhangjukat a szanszkritban. Tehát szkr. *karkaša* 'kemény', *yuvaša* 'fiatal' < **iuuṇkos* — lat. *iuvencus*, gót *juggs*, szkr. *karša* 'lesoványodott', av. *kārša* 'sovány' a vocativusból ered, míg a *yuvaša* mellett fellépő *yuvaka* vocativusában a többi esethez igazodott. A szkr. *karša* melléknévvel egy basisból származó *kṛṣyati* 'lesoványodik' ige réshangját a névszótól is örökölhette, a consonans *i*-nek is köszönhette, de a litv. *kārštu*, *karšti* 'magasabb korban van' már nem hozza a *i* hangot, ami természetesen abban az esetben nem akadály, ha a spirantizálódást különnyelvelőttinek tartjuk. Az *u*-tő spiransa néhány obliquus casusból indulhatott ki: szkr. *āšu*, av. *āsu* — gör. *ωκός* 'gyors', av. *kasu* 'kicsiny', okolható azonban érte a közép- és felsőfok is: szkr. *āśīyān*, *āśiṣṭha*, av. *āsyah*, *āsiṣṭa*, *kasyah*, *kasiṣṭa* s megindulhatott a palatalisatio igei származékban is: litv. *nu-kašėti* 'teljesen elgyengül'.

Kezdő szótagban av. *sādra* 'fájdalom' — dór *ṛādoḡ* 'gond' csak az európai nyelvekben található *ə*-val, de ott sem *-ro*-tónél, hanem *-es*-továbbképzésben, ami azonban nem áll útjában annak, hogy az *ə* hatását keressük a spiransban. A szkr. *śākhā* 'ág' — gót *hōha* 'eke', ofn. *huohili* 'aratiuncula' csak abban az esetben lehetne analogikus, ha nyújtott fokú, csakhogy a litv. *šakalys* 'forgács' nem tartalmazhatja rövid hang gyöngülését. Itt különben az egész szócsaládnál

vannak nehézségek, a mennyiben a szkr. *šākhā* szóközépen aspirált velarist tartalmaz, a vele szorosan összefüggő *šakala* ,forgács’ pedig aspirálatlant. Azonkívül a szkr.-ban még nasalisos *šanku* ,cövek’ alak is van, már pedig se a germán, se a litván nem tartalmazhat nasalist. A szkr. *šākhā* lehet $\langle *k̑̌aḥq̑̌hā$, a *šakala* $\langle *k̑̌q̑̌olo$, de akkor a jelentésre egészen közelálló germán és az ugyanolyan jelentésű litván alak nem hozható egyező alapra vele. A szkr. *šapha*, av. *safa* — ózl. *hōfr*, ófn. *huof* ,pata’ szintén csak akkor kaphatta velarisból világos hang előtt a réshangját, ha a germán alakok nyujtott fokúak. Mindazonáltal feltehető, hogy a világos hang hatásával van dolgunk, ha nem is közvetlenül, hanem analogikusan. Hiszen a labiovelaris hangoknál is van egymás mellett *k* és *c*: szkr. *caru* ,fazék’ és *karkari* ,vizeskorsó’, pedig ezek világosan összefüggnek s az első kevésbé valószínűen tartalmazhat gyöngült fokú magánhangzót, mint a kettőzéssel keletkezett *karkari* első szótagja. Éppen így áll egymás mellett szkr. *cāra* ,menet’ — *diva-kāra* ,nap’.

A velaris magánhangzók előtt jelentkező réshangok tehát nem feltétlen akadályai annak, hogy a *s* réshangokat velaris hangokból származtassuk. Nagyobb nehézség, hogy *c* is jelentkezik a velaris hang folytatásául a szanszkritban és a szlávban olyankor, amikor a velaris nemcsak satəm-nyelvi velaris, azaz nem látszik eredetibb labiovelarisnak. Pedig ha a palatalis hang velarisból keletkezett, akkor világosszínű magánhangzó előtt minden zöngétlen velarisból *s* hangnak kellett lennie. Ez a *s* megjelenik az irániban, azaz az árja másik ágában, de csak consonans *i* előtt. Hogy ez mennyivel későbbi, mint a satəm-nyelvi *k* $>$ *s* palatalisatio, mutatja a szkr. *c* megfelelés. Így szkr. *cyavate* ,ingadozik’ — gör. *σεύω* ,hajt’, de av. *š(y)avaite* ,megindul’, óperzsa *ušiyavam* ,menetelt’ idg. velaris *q*-t tartalmaz, ha idevaló a szkr. *ceštati* ,mozgásba hozza, mozgatja tagjait’ — gör. *κίω* ,megy’, lat. *cio* ,mozgásba hoz’, s ugyancsak velaris hangokra megy vissza Thumb Hb. des Sanskrit 99. szerint szkr. *cakāra* (perf. ,tesz’ $\langle *qeqōre$), a kettőző szótagban *c* affrikátával, azután szkr. *vacyate* ,repül’, *vañcati* — lat. *vacillo* ,ingadozik’, végül ózl. *sčetati* ,egyesül’ — lat. *caterva*. Ezek a Hirtől és

követőitől elhallgatott nehézségek tagadhatatlanul súlyosan helyezkednek szembe a velarisból palatalis elmélettel. A szkr. *vacyate* és társai ugyan származhatnak eredetibb labiovelarisból, ugyanígy a *cyavate* is, ha különválasztjuk a $\text{xl}\omega$ -tól, mert elhasonulással eltűnhetett a labialis elemük, a *cakāra* nagy valószínűséggel $*q^u\text{eq}^u\text{ore}$ vö. kymr. *paraf* ,véghez visz’ de a lat. *caterva*, az umb. *kateramu* ,congregamini’ s még egynéhány sehogy sem származtatható labiovelarisból. Itt legfeljebb arra hivatkozhatunk, hogy a *cāseus* is $*q^u\text{at}$ -basisból való és u -ját megfejtethetlen okból veszítette el. Ha merész az a feltevés, hogy a keleti *c* hangokat labiovelarisokból származtassuk minden esetben, csak kézzelfogható tények győzhetnek meg, hogy általunk ismeretlen körülményeknek meg kellett akadályozniuk a $k > s$ hangváltozást. Ilyen tény volna Hirt szerint, hogy velaris *q*-val kezdődő basis kettőzött szótagja *s*, nem pedig *c* hanggal kezdődik a szkr. *ṣikāyati* ,csepereg’, *ṣikara* ,esőszemerkélés’ szavakban. Ez — bár a Walde-Pokorny Vergl. Wörterbuch der idg. Sprachen $*kiq$ -basisból származtatja — valóban lehet kettőzés az igen ritka *s* csak árja \bar{i} -kettőzéssel (vö. szkr. *dī-dhar* ,tart’), de mivel az a néhány adat, amelyet még felhoz Hirt, csak részben látszik kettőzésnek, nem dönthet az elmélet javára. A szkr. *ṣakala*-ról már fentebb szólottunk, a vele összefüggő *ṣanku* ,cövek’ orrhanga ellene szól a kettőzésnek. A *ṣaknoti* ,képes’, továbbá desiderativuma *ṣikṣati* ,segít’, az ugyane basishoz tartozó *ṣakti* ,segítség’, av. *sača’ti* ,ért’, különösen ha desiderativuma mellé odaállítjuk a *cit-* ,észrevesz’ desiderativumát, amely szkr. *ci-kit-sa-ti*, szemmeláthatólag lehet kettőzés, azaz a desiderativum lehet *ṣi-k-ṣati*, nem pedig $*ṣi-ṣk-ṣati$, mint Thumb Handbuch des Sanskrit 409 tanítja. A *ṣakṛt* ,trágya’, litv. *ṣikti* = lat. *cacare*, ha összefügg a gör. $\kappa\alpha\pi\acute{o}\varsigma$,trágya’ szóval, akkor labiovelaris kettőzése volna, pedig Hirt sem vallja, hogy a $*\hat{k}eq^u$ egymás után kettőzés lehet. Ez legfeljebb azoknak a malmára hajthatná a vizet, akik az indogermán labiovelarist is megtagadják.*) Azonban ha a gör. és szkr. alakokat nem kapcsoljuk közvetlenül össze, mint-

*) Schmidt József (l. később) fel is használja az egy sor bizonyítására.

hogy hangutánzóval lehet dolgunk, feltehető a kettőzés, mégpedig annál inkább, mert ugyanezt a gyermekszót keresik a görög *κακός* 'rossz' alakban.

A szkr. *śakunas*, *śakuni* 'egy madárfaj' lehetne kettőzés, azonban az ó-szl. *sokolъ* 'sólyom' nem tartalmazhat sem gyöngé magánhangzót, sem *e* hangot. A szkr. *śikharaś* 'hegyes' mellett *śekharaś* 'tető' áll s így diphthongusa miatt továbbképzett **koi* basisra gondolhatunk. Végül a szkr. *śakuras* = lat. *cicur* < **cecuros*, azaz **cecuris* 'szelid' lehet kettőzés.

A felsorolt akadályok miatt tehát az *e*-sorban fellépő nagyszámú réshang még nem döntheti el a Hirt-elmélet javára a palatalis kérdést. Nem tudta kellőképpen támogatni Ribezzo sem, aki először a nápolyi akadémiában 1903-ban sietett Hirt segítségére, hogy megvédje Pedersennel (Kuhn-féle Zeitschrift 36) szemben, s aki már az akadémiában, majd húsz esztendő múlva, 1922–23-ban a Rivista indogreco-italica 6. és 7. kötetében („Per la genesi delle 3 serie gutturali indo-europee”) és végül 1929-ben az Ascoli-émlékkönyvben („La teoria Ascoliana gutturali indoeuropee allo stato presente della Glottologia”) nem is kettőre akarta csökkenteni az indogermán ősnyelvi inyhangok számát, hanem — mint később a mi Schmidt Józsefünk, majd Reichelt is — mind a palatalist, mind a labiovelarist a velarisból származtatta. Ribezzo belátja, hogy az inyhangoknak három sorba osztása megfelel bizonyos történeti állapotnak és az összehasonlító anyag kifejtésénél leíró és módszertani szempontból nem is mellőzhető, genetikus szempontból azonban mesterkéltnek tartja. Rámutatva arra, hogy változhatnak egymással palatalis és velaris (ilyen szerinte, de bizonyára tévesen, a gör. *κακῶς* 'kiált' — litv. *kaukti* 'ordít' és *šaukti* is), sőt palatalis és labiovelaris hangok (gör. *κέρας*, szkr. *śiraḥ* 'fej', gót *hairnei* 'koponya', osszét *zarun* 'énekel', gör. *γῆρυς* 'hang', osc. *brateis*, lat. *gratiae*, ahol azonban több alapnyelvi basissal lehet dolgunk), nem tud a három sornak külön eredetet és természetet tulajdonítani, mert elemzés alapján a labiovelarisok és palatalis réshangok velarisokra mennek vissza. Ezekből a velarisokból szerinte különböző

természetű és nyíltságú magánhangzók hatására keletkeztek a palatalisok és labiovelarisok, mégpedig időrendben korábbiak a labiovelarisok, későbbiek a palatalisok. Hirtre támaszkodva vallja, hogy a velarisok csak a satəm-nyelvcsoporthoz lettek palatalis spiransok, mégpedig 1) *e* és *i* tiszta magánhangzókkal kapcsolatban, 2) *e/i* színezetű mérsékelt fokú (gyöngült) magánhangzók mellett, c) *e/i* színezetű, liquidák és nasalisok szomszédságában kifejlődött irracionális magánhangzókkal való kombinációkban (vö. *šr̥nōti* 'hall' és *karnah* 'fül' egymásmellettiségét). Ribezzo tehát a lényegét illetően, akár az eredetüket tekintjük, akár azokat a körülményeket, melyek között beállt az articulatio eltolódása, a palatalisokra nézve teljesen egyetért Hirttel.

Ribezzo-hoz hasonlóan Schmidt József is a velaris sorokból származtatja mind a palatalis, mind a labiovelaris sorokat Akadémiánk 1911 november 20-i ülésén „Kísérlet az indogermán gutturális probléma megoldására“ (Ért. a nyelv- és széptudományok köréből XXII. 2., 1912) címen előadott tanulmányában. Ő a palatalis hangok másodlagosságát, kiindulva abból a tagadhatatlan tényből, hogy egyetlen egy indogermán nyelvből sem lehet kimutatni a három gutturális sort, a satəm-nyelvekben nagy számmal mutatkozó rés- és zárhang váltakozással bizonyítja. A satəm-nyelvekben ugyanis ugyanaz a basis gyakran áll velaris zárhanggal és palatalis spiransszal. Ilyenek szkr. *aśman*, av. *asman* — litv. *akmũ*, ószl. *kamy* 'kő', szkr. *śvā*, av. *spā*, litv. *sũ* 'kutya' — lett *kuņa* 'szuka', szkr. *šr̥nōti* 'hall' — litv. *s* továbbképzéssel *klausau* 'hall', szkr. *piśati* 'ékesít' — *piñktē* 'fest', szkr. *piśuna* 'gonosz indulatú' — litv. *piktas* 'gonosz', szkr. *paśu*, av. *pasu* — litv. *pekus* 'barom' stb. Schmidt több mint hetven ilyen párhuzamot sorol fel, Hirt az Indogermanische Grammatik I. kötetében is vagy ötvenet, s ha ezeknek egy részét ki kell is küszöbölnünk, mert kétes, más részét, mert nagy valószínűséggel nyugatindogermán átvétel a velaris zárhangot tartalmazó szó (pl. a lett *kuņa*, mert mellette *suns* 'kutya', a litv. *pekus* is nyugati szóra vall, ha nem is germánra), még mindig marad elég szép számmal olyan váltakozás, amely erős támasza a velarisból palatalis zárhang-

elméletnek. Mivel ezek a váltakozások a legkeletibb indogermán nyelvekben, sőt még az árján belül is megtalálhatók (pl. szkr. *rušant* 'világos' — *rocate* 'világít'), nem gondolhatunk kölcsönzésekre, alapnyelvi nyelvjárási keveredésre, hanem Schmidttel azt kell vallanunk, hogy „a satəm-csoportnak spiransokkal alternálódó gutturálisai (s épen így a többi centum-nyelvi *k*-nak megfelelő satəm-nyelvi *s*) eredeti alapnyelvi explosívák.” Schmidt a palatalizálódás és spirantizálódás okait nem tudja megfejtani. A világos hang szomszédságára is gondol, a spontán hangváltozás gondolatától sem zárkózik el, sőt — amiben azután nem tudjuk követni — az ősnyelvi hangrendszer kialakulásánál teljesen megtagadja a kivételnélküli törvényszerűséget. Elismerjük, hogy az articulatio ingadozásán, a hang helyettesítésén kívül van számos olyan ismeretlen tényező, vannak olyan lélektani folyamatok, amelyekkel számot kell vetnünk, a nyelvkeveredés lehetőségét sem utasítjuk el, de mindez nem ok a túlzott szkepticizmusra és nem jogosít fel arra, hogy az ősendogermán kortól teljesen megtagadjuk a hangváltozások törvényszerűségét.

Ha mindazt, amit a palatalis sor másodlagosságát vitató tudósok felhoztak, elfogulatlanul bírálgatjuk, vannak ugyan megfeythetetlen esetek részben a zárhang, részben a réshang jelentkezésekor, mégsem szabadulhatunk meg attól a fonetikailag egyedül lehetséges gondolatától, hogy a világos hangban, mégpedig részben teljes-, részben gyöngült-fokú, részben pedig consonans magánhangzóban kell keresni a palatalisatio okát. Ősendogermán korban bizonyára innen indult ki *s* innen terjedt el velaris magánhangzók és mássalhangzók elé a kiejtés ingadozása által elősegítve a palatalis zárhang. Hogy a kiejtés ingadozásának mekkora szerepe lehetett, mutatja a *k̂* és *q*, *ĝ* és *g*, *ġh* és *gh* gyakori váltakozásán kívül számos más mássalhangzóváltakozás, s több olyan, amelyet sem szomszédos nasalissal, sem sva indogermanicum primum eltűnésével nem lehet megmagyarázni. Így nemcsak ugyanazon a helyen képzett zöngés és zöngétlen mássalhangzók váltakoznak egymással, hanem zöngétlen zárhangok a megfelelő zöngés aspiratával (*p* — *bh*, *t* — *dh*, *k* — *gh*),

labiovelarisok labialissal ($q^u - p$, $g^u h - bh$). De akármekkora is ez az ingadozás, csak a velaris magánhangzók és mássalhangzók előtt mintegy analogikusan fellépő palatalis hangok magyarázhatók vele. A palatalis magánhangzók előtt jelentkező velaris mássalhangzók bizonyára más magyarázatra szorulnak. Ez pedig mindenképp az lehet, hogy e hangok labiovelarisok voltak s valamiképpen elvesztették a labialisatiót akkor, amikor már nem hatott az első palatalis törvény. Mert hogy ennek a törvénynek hatása még az indogermán korban megszűnt, mutatja a más hatásokban nyilatkozó második palatalisatio. Van még egy lehetőség. A palatalis hangokat tartalmazó szavak tekintélyes része a legrégebbi hagyományban olyan jelentésben lép fel, hogy hozzátartozhatott az indogermán alapnyelv legrégebbi szóanyagához, ezért két rétegre lehetne gondolnunk, egy régebbi szókészletre, amelyben az első palatalisatio tudott érvényesülni, s egy későbbire amelyre már nem hatott az első palatalis törvény. Akármelyik magyarázat esetén egymás mellett élhettek a régebbi, ill. az eredetileg velarist tartalmazó szókincsben a palatalis, az újabb, ill. eredetileg labiovelarist tartalmazó szókincsben velaris hangok palatalis magánhangzók előtt. A spirantizálódás időpontjára nézve, minthogy a zöngétlen palatalisok annyira egységesen lépnek fel, számos tekintéllyel szemben arra hajlok, hogy a spirantizálódás még az indogermán korban megkezdődött a keleti területen. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a zöngétlen és zöngés hangok spirantizálódása nem is egyidejű, hanem a zöngétleneké közvetlenül a szétválás előtt történt meg, a zöngéseké pedig jóval később, talán csak az árja két ágra szakadása után. A zöngés palatalisok ugyanis nem jelentkeznek olyan egységesen, mint a zöngétlenek. Mig a $\hat{k} =$ szkr. \hat{s} , av. s , litv. \hat{s} , szláv s , örm. s , alb. ϑ , addig a $\hat{g} =$ szkr. j , av. z , litv. \hat{z} , szláv z , örm. c , albán δ .

Arra a kérdésre, hogy a palatalisatio a nyugati területen is bekövetkezett-e az alapnyelvben, csak azt felelhetjük, hogy a centum-nyelvekben nem válik szét a két sor, tehát valószínűleg nem következett be. Első pillanatra ugyan úgy látszik, hogy a velaris és palatalis sor nem egyformán

jelentkezik a görög és a latin nyelvben, ha rájuk u következik s Thumb a „Griechische Grammatik“ negyedik (1913), valamint Sommer a „Handbuch der lateinischen Laut- u. Formenlehre“ második és harmadik (1914), végül Leumann a Stolz-Schmalz-féle „Lateinische Grammatik“ ötödik kiadásában (1926.) ezt is tanítja. Szerintük az idg. $k\underline{u}$ = gör. π , lat. qu , az idg. $q\underline{u}$ = gör. κ , lat. v . Ez a feltevés csak néhány adatra támaszkodik: szkr. $aśvas$, lat. $equus$, gör. ἵππος = idg. $*ek\underline{u}os$,ló', ellenben gör. $\kappa\alpha\pi\nu\underline{\nu}\acute{o}s$,füst', ebből $\kappa\alpha\pi\nu\underline{\nu}\acute{\iota}\omega$,füstöl', $\kappa\alpha\pi\nu\underline{\nu}\acute{o}\delta\underline{o}\kappa\eta$,kémény' stb., lat. $vapor$, $vapidus$, $v\underline{in}um$ $vapidum$,virágos bor', $vappa$,romlott bor', gót $af-hvapjan$,megfojt', litv. $kv\underline{a}pas$,füst, gőz', $kvepi\underline{u}$,illatozik' = idg. $*q\underline{u}ep-$, azaz $*qeu\underline{e}p$ -basis. Ugyanígy velaris $q + u$ a gör. $\kappa\alpha\lambda\underline{\pi}\acute{\eta}$,ügetés', ó-porosz $pro-quelbton$,térdepelve', litv. $kl\underline{u}pti$,megbotlik', azután a gör. $\kappa\alpha\rho\underline{\pi}\acute{o}s$,kézfű', gót $hva\underline{ir}ban$,megfordul', ófn. $hwerfan$, $hwerban$, ír $carr$, kymr. par ,gerely', továbbá a gör. $\kappa\underline{o}\lambda\underline{\pi}\acute{o}s$,kebel', ófn. $(h)welben$,beboltoz', végül gör. $\kappa\underline{i}\sigma\underline{s}a$, att. $\kappa\underline{i}\tau\underline{ta}$, $\kappa\underline{i}\tau\underline{a}\nu$,hevesen kíván', szkr. $ketu\underline{h}$,kívánság', de ó-porosz $quoi$,akar', litv. $kvie\underline{c}i\underline{u}$, $kvie\underline{s}ti$,meghív', lat. $v\underline{i}s$,akarsz', $inv\underline{i}tus$ és gör. $\kappa\underline{o}\iota\underline{ta}$ $\gamma\underline{yn}n\underline{a}\iota\underline{k}\acute{o}\nu$ $\epsilon\underline{p}\iota\underline{th}\nu\underline{m}\acute{i}\alpha$ Hes. Csakhogy az idg. $q^u >$ lat. v megfelelés igen kétséges. Már Brugmannak is voltak kételyei a „Grundriss“ első kiadásában, Wiedemann az Indogermanische Forschungen I. (255—257. l.), Fay 1907-ben a The classical quarterly I. kötetében (13—30. l.), Persson a „Beiträge zur idg. Wortforschung“-ban (520. és 526. l.) állást foglalt ellene s tagadhatatlanul megfontolásra érdemes a lat. $vapor$ esetében egy idg. $u\underline{e}p$ -basis, a közép-felnémet $wabern$,ide-oda mozog' szóval képviselve, a $v\underline{i}s$ és $inv\underline{i}tus$ pedig kifogástalanul megfelel hangalakjában és jelentésében a szkr. $abhi-v\underline{i}ta$,óhajtott' és $v\underline{e}\acute{s}i$,kívánsz' szavaknak, úgy hogy szókezdő u -t, nem pedig qu -t tartalmazhatnak. S minthogy ma már az egész idg. $qu >$ lat. v feltevés csak erre a két szóra támaszkodik, mellettük pedig ott van a $c\underline{a}seus$ — szkr. $kv\underline{a}thati$,főz', gót $hva\underline{p}jan$,tajtézik', ószl. $kv\underline{as}\acute{s}$,savanyú ital', hol eddig meg nem fejtett okokból* a u eltűnésével c jelentkezik a latinban a szókezdő qu foly-

* Fay szerint (l. előbb) nyelvjárásból kapta az egyszerű c hangot, de ez igen kétséges.

tatásául, igen bizonytalan támasztékot kapunk arra, hogy \underline{u} előtt a latinban másként jelentkezik a palatalis, -mint a velaris k . Lehetséges, hogy a *culcita* 'vánkos' — szkr. *kūrca* 'batyu' is qu -t tartalmaz, azonban ez lehet idg. $q^{\#}elēq$ is, azaz labio-velarissal is kezdődhetik.

De a görög szavak sem bizonyulnak megbízhatóknak. Ha a $\kappa\alpha\pi\nu\acute{o}s$, $\kappa\alpha\lambda\pi\acute{\eta}$, $\kappa\alpha\rho\pi\acute{o}s$ és $\kappa\acute{o}\lambda\pi\omicron>s$ hangalakját vizsgáljuk, nem közvetlenül egymásutánban a k — π hangokat találjuk, amelyek qu — p hangokra mennek vissza. Semmi okunk sincs annak a feltevésére, hogy a szókezdő κ itt közvetlenül a qu folytatása. Szókezdetben ugyanis a rákövetkező p hatására elhasonulással eltűnhetett a \underline{u} , s így e szavakban a k nem a velaris $q + \underline{u}$, hanem csak a q megfelelője. Schwyzer Griechische Grammatikjában (1934) már hajlik is erre a feltevésre, miután előtte másoknak is támadtak kétségei s számot vetettek a \underline{u} eltűnésével (Hirt Indogermanische Forschungen 17. a 388 l.-től elhasonulás nélkül, Solmsen „Über Dissimilations- u. Assimilationserscheinungen bei den altgriechischen Gutturalen“ a Fortunatov-émlékkönyvben, Hermann Kuhn-féle Zeitschrift 41., 53. l.). Az elhasonulás bizonyára akkor állt be, mikor még nem lett labialissá a velaris $q + \underline{u}$ kapcsolat, mert az a néhány adat, amelyet Reichelt az Indogermanische Forschungen 40. kötetében felhoz a $p - p > k - p$ elhasonulásra (szkr. *klōman*: $p - m > k - m$, gör. $\kappa\lambda\epsilon\acute{\upsilon}\mu\omega\nu$ 'tüdő', szkr. *pipīla* 'hangya', — pāli *kippīla*: $p - p > k - p$, gót *wēpna* plur. 'fegyver' — norv. nyelvj. *waakenhus* 'a templom előtere, hol lerakták a fegyvereket', vö. finn *vaakuna*: $v - p > v - k$), még nem jogosítja fel arra, hogy általánosnak mondja e jelenséget, s éppen a görögből nem tudunk adatot, hogy a labialis hangból még elhasonulás útján is tiszta velaris hangot kapunk. De $\kappa\alpha\rho\pi\acute{o}s$ és $\kappa\acute{o}\lambda\pi\omicron>s$ esetében még az a lehetőség is fennáll, hogy nem velaris $q + \underline{u}$ hangcsoporttal van dolgunk, hanem labiovelaris $q^{\#}$ -vel s ez jelentkezik tiszta velarisként a következő szótagkezdő p hatására. Ha az elmondottak helytállóak, akkor az eddig tárgyalt szócsoportok semmiképen sem igazolják, hogy az indogermán velaris $q + \underline{u}$ másként folytatódik a görögben és a latinban, mint a palatalis $k + \underline{u}$ hangcsoport. Hátra van

még a *κίσσα* eredetének a tisztázása. Ennél nemcsak **κίττα* hanem **κίττα* alapalak is feltételezhető a görögre nézve, azaz idg. *qūtta*, ugyanazzal a suffixummal, mint a szkr. *pūrvas* < **p̥r̥v̥as* 'első', gör. *γλύκκα* < *γλυκτα* (*γλυκός*), s ez esetben épúgy elhasonulással van dolgunk, mint a fentebbi szavaknál. De nem szabad figyelmen kívül hagynunk a szkr. *kēta* 'akarat', *kētana* 'felhívás' alakokat sem. Ezek nem mutatnak idg. *q* + *u* hangkapcsolatra, hanem vagy labiovelaris *qʷ* hangra, de ennek a görög ellenmond, vagy egyszerű velaris *q*-ra *u* nélkül, s minthogy a szanszkritban nem valószínű a *u* eltűnése, fel lehet tenni, hogy itt már az indogermánban egymás mellett volt a **qʷoi*- és **qoi*-basis. Hogy a labialisnak nagy volt ínyhangra az elhasonító ereje, következtethetjük abból, hogy az egyetlen **qʷsep-* (szkr. *kṣap* 'éj') basison kívül nem lehet felmutatni az indogermán alapnyelvre labiovelaris *qʷ* és labialis *p* egymásutánt, azaz *qʷep*-féle basisokat, *qʷ* — *m* egymásutánt is csak a szkr. *kṛmi*, ir *cruim*, kymr. *pryf* 'féreg' esetében, továbbá a zöngés labiovelaris és labialis egymásután is ritka. A *ku* — *qʷ* hangsor egyetlenegyszer, **kuenqʷ*-basisban található, azonban különnyelviileg itt is eltűnt a szókezdő hangcsoport *u*-ja, mert a görögben *κοιμῶς* 'csinos, ékes', ellenben a litv.-ban *švānkus* 'finom'. Nem kapunk tehát semmi megbízható adatot arra, hogy a nyugati nyelvekben van valami nyoma a palatalis és velaris hang különbségének, s így nem alaptalanul következtethetjük, hogy a velaris hangok elpalatalizálódása csak a keleti nyelvterületen következett be az indogermán alapnyelvben.

A fentiekben csak a zöngétlen hangokra terjeszkedtünk ki, de amit ezekre mondtunk, a zöngésekre is áll. A *ĝ* és *g*, valamint a *ĝh* és *gh* egyenlően jelentkeznek a nyugati nyelvekben, különbözik a keletiekben. Idg. **ĝen-* = szkr. *janaḥ* 'nem', av. *zana-* 'nép', lett *znuots* 'vő' — gör. *γένος*, lat. *genus*, gót *kuni*, ellenben litv. *āgu*, *āugti* 'nőni', ó-porosz *auginnons* 'vont', lett *aūgstis* 'magas', szkr. *ugra* 'hatalmas' — lat. *augeo* 'növel', gót *aukan* 'növekedik', gör. *ἀέξω* 'bővít', s épen így az aspiratánál **ĝhei-* = szkr. *himah*, *hēman* (loc.), av. *zyā* 'tél', örm. *jiun* 'hó', ószl. *zima*, litv. *žiemà* — gör.

χειμών, lat. *hiems*, ellenben szkr. *ghas-*, av. *gah* 'enni' — lat *hostia* 'áldozat', litv. *gailas* 'heves', — ófn. *geil* 'elbiza-kodott'. Ugyanezeknek a hangoknak az *u*-val való kapcsolata másként mutatkozik a keleti nyelvekben, a szerint, hogy palatalis vagy velaris a zárhang, de az európai nyelvekből a különbség nem mutatható ki. Szkr. *jvarati* 'lázás', *jvara* 'láz', *jūrvati* 'megperzsel' s mellette *jvalati* 'fellángol, világít', (a szkr.-ban az idg. *l*-ből legnagyobbbrészt *r* lett s viszont az idg. *r* hang *l*-ként is mutatkozik), lett *zvērs* 'szikrázó, csillogó', litv. *žviūru* 'lát', ellenben ó-szerb *gvozd* 'erdő' — ófn. *questa*, kfn. *queste*, *koste*, *kaste*, *quast* 'lombnyaláb' = idg. *gu*. Feltűnő jelenség, hogy a szkr.-ban a palatalis és velaris media, valamint ezeknek az aspiratái világos színű magánhangzó előtt nem mutatják a kétféle palatalisatio különbségét. A *ĝ* és *g = j*, a *ĝh* és *gh = h* (de velaris *gh* is). A szkr. *janaḥ* (ó-perzsa *parūv-zana* 'népben gazdag') = idg. *ĝ*, az *ojaḥ* (av. *aojaḥ-*) 'erő, hatalom' = idg. *g*, a szkr. *jahati* 'felhagy' (av. *zazāmi* 'elbocsát') = idg. *ĝh*. szkr. *mēgha* 'felhő' (av. *maēya-* 'felhő') és *mih* 'köd, pára' = idg. *gh*. Tehát a szanszkritban az első palatalisatio eredménye nem a várható *ž*, hanem *j*, ugyanaz a hang, mint amely várható és meg is jelenik a második palatalisatiónál.

Hirttel, Ribezsóval és Schmidttel szemben a franciáknak csak a minapában meghalt s de Saussure után legtekintélyesebb indogermanistája, Meillet Antal a *Mémoires de la Société linguistique de Paris* 8. kötetében (1892) s azóta megjelent munkáiban, mindenekelőtt az „Introduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes“ (először 1903-ban) valamennyi kiadásában és a „Les dialectes indo-européens“ (1923) c. munkájában az indogermán alapnyelvből épen a velaris sorokat küszöböli ki s praepalatalis (=palatalis) és labiovelaris postpalatalis sorokat különböztet meg. Az első sor nála a lat. *c* — szkr. *ś* ellentétére vezetett, a második lat. *qu* — szkr. *k*, *c* különbségére. Elismeri, hogy van még lat. *c* — szkr. *k*, *c* megfelelés is, de ebből szerinte helytelenül következtetnek sokan egy harmadik, mediopalatalis sorra, mert ez a típus csak különleges feltételek mellett, *r* és *a* előtt, *s* után és

gyökér végén *u* után jelenik meg, tehát joggal lehet gyanítani, hogy csak helyzetének köszönheti létét. Hogy ez a megállapítása mennyire nem helytálló, számos adat közül csak egynéhánnyal igazoljuk: av. *kāta* — gót *heþjō* 'kamra', szkr. *kanthā* 'foltos ruha' — gör. *κέντρον* 'homo nequam', szkr. *kāñcana* < **kbnā* 'arany' — gör. *κνηρός* 'sárgás' stb. Meillet aki egészséges ötletei mellett mások gondolatainak rendkívül szellemes és szép formában való feltárlásával kápráztatja el olvasóit, itt lényegében Ficknek a „Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas“ (1873) c. művében kifejtett elméletét eleveníteni fel, természetesen alaposabb fonetikai ismeretekre és megbízhatóbb etimológiai anyagra támaszkodva. Fick is két sort ismer, közülük az egyik déleurópai és germán nyelvekben zöngétlen zárhang, az árában és litván-szlávban réshang, a másik keleten *k* és *c*, nyugaton *k* hang egy *v*-féle hanggal módosítva.

Azt a bizonytalanságot, amely az ínyhangú sorok eredetének kérdésében fennáll, Hermann E. a Kuhn-féle Zeitschrift 41. kötetében „Über das Rekonstruieren“ címen megjelent tanulmányában (1—64 l.) azzal az indítvánnyal akarja megszüntetni, hogy a jövőben az ínyhangot ne alkalmazzuk az indogermánra, hanem csak a két nyelvcsoporton, a centum- és satəm-nyelvcsoporton belül rekonstruáljuk őket, azaz a centum-nyelvekre a *k* (Thurneysen-féle palatalis és velaris) és *q* (labiovelaris), a satəm-nyelvekre a *k* (palatalis) és *q* (velaris és labiovelaris) sort. Ez a megoldás mindenestre fedi a különnyelvi állapotot, de közel áll ahhoz a skepticizmushoz, amely a rekonstrukciót illetőleg Meilletnek fentebb említett indogermán nyelvtanában nyilvánul meg. S ez Hermannnál annál kevésbbé jogosult, mert ugyanebben a tanulmányában (57. l.) előnyt ad a közidg. labiovelarisnak, mivel könnyebben megmagyarázható a labialisatio eltűnése a satəm-nyelvekben, mint kifejlődése a centum-nyelvekben.

Schmidt József fentebb említett értekezésében érthetővé akarja tenni a labialisatio másodlagosságát. Miként a palatalisatiónál, itt is a labiovelarisoknak más ínyhangokkal való váltakozásából indul ki. Csakhogy itt a váltakozás jóval kevesebb. Schmidt harminchárom esetet tud felhozni, de közülük

háromnak a kétes voltát mindjárt maga is elismeri, s a többi között is van néhány, amely a jelentése miatt nem látszik összetartozónak. Ilyen szkr. *mṛjati* 'letöröl', av. *marəza'ti* 'töröl' (*ḡ*) — szkr. *mṛgaḥ* 'erdőben szertebarangoló állat', av. *mərəγō* 'madár', gör. ἀμοιβός 'kísérő' (*g^u*), továbbá gót *dags*, óizl. *dagr* 'nap' (*gh*) — gör. τέφρα 'hamú', lat. *favilla* (*g^uh*), azután óizl. *hjarse* 'tető', ófn. *hirni* 'agy', szkr. *śiraḥ* 'fej' (*k*) — óizl. *huerna* 'fazék', kymrói *pair* 'üst', (*q^u*), végül gall *Cintugnatus* 'primigenitus', kymr. *cyntaf*, ír *cétne* 'primus' (*q*) — gall *Penno-vindos* 'capite albus', kymr. *penn* 'fej' (*q^u*). A fennmaradottaknak a felét pedig a tekintélyek közül ma már senki sem kapcsolja össze. Schmidt szerint nem lehet véletlenség és a kérdés eldöntésében fontos jelentőségű az olyan kapcsolat, mint 'asszony' és 'szülés' (gör. γυνή, boiot βανή, ír *ben*, gót *qino*, ófn. *quena* 'asszony' — *g^u*, szkr. *janah* 'nem', av. *zan-* 'teremt', gör. γένος, lat. *genus*, gör. γίγνομαι, lat. *gigno* = *ḡ*), továbbá 'malom' és 'zúzás' (litv. *gīrnos* 'kézi malom', ír *brō*, kymr. *breuan*, gót *asilu-qairnus* 'malomkő', ófn. *quirn*, *chwirna* 'malom' — *g^u*, szkr. *jīrnaḥ* 'szétmorzsol', litv. *žirnis* 'borsó', ír *grán*, gót *kaurn*, ném. *korn* — *ḡ*). Bevallom, hogy a magam részéről ezeknek a feltétlen összetartozását nem érzem. Tudtommal a finnugor nyelvekből sem lehet kimutatni, hogy az 'asszony' és 'szülés', 'malomkő' és 'zúzás' egy töről fakad. De ha közös is egynehány más esetben az eredet, ebből még nem következik sem az, hogy ezekben a gyökerekben a labiovelaris a velarisból keletkezett, sem az, hogy „a centum-dialektusok labializált gutturalis sora nem ős- és köz-idg., hanem partialis nyugat-idg. jelenség“, s minden esetben eredetibb velarisra kell visszavezetni az idg. labiovelarisokat. Az a körülmény, hogy „az uralkodó elmélet a satəm-nyelvi spiransokat oly módon keletkezteti, hogy a gutturalisokat 'mit nachgeschlagenem i' ejtették“, miért vonná maga után, hogy gutturalisokat centum területen 'mit nachgeschlagenem u' artikuláltak? Hiszen a különnyelvekben éppen közvetlenül *u* előtt tűnik el a labialisatio, s ez ha nem is cáfolja meg, legalább is kétségesse teszi, amit Schmidt Dutoitra támaszkodva tanít, t. i. hogy „ajakkerekítéssel ejtett vokalisok, főleg

u előtt hangfiziológiailag könnyen magyarázható módon *u* átmeneti hang támadhatott, mely azután más vokalisok elé is átvitetett“. Természetesen Schmidt rendkívül széleskörű tanulmányon alapuló, nagyértékű értekezésében maga is érzi, hogy az elmélet szembekerült a pozitív tényekkel, ezért nem veti el ugyan annak a lehetőségét, hogy az alapnyelvben másként hatott a velaris magánhangzó, mint a különnyelvekben, de lehetségesnek tartja a nyugati idg. labialisatio spontán voltát is. Akiket Schmidtnak egyéb érvei meggyőznek vagy legalább gondolkodóba ejtenek a labialisatio másodlagosságáról, az utóbbi magyarázatot, a spontán hangváltozást bizonyára valószínűbbnek tarthatják. Schmidt nem áll egyedül azzal a felfogásával, hogy az *u* hang közvetlen szomszédságának kell tulajdonítani a labiovelarist. Ribezzo az 1922/23. évi értekezésében ugyanezt vallja. Ő kiindulva abból, hogy számos esetben áll *tū* és *t*, *dū* és *d*, *sū* és *s* stb. egymás mellett, azt tartja, hogy a *u* érintkezésbe kerülhetett az ínnyel akár a szó szerkezeténél fogva, akár későbbben hangátvetés vagy formatív avagy tisztán másodlagos eredetű folyamatok következtében. Tehát szerinte is csak az *a* és *o* hanggal való kapcsolatban, azaz nyiltabb magánhangzók előtt maradt meg változatlanul az eredeti velaris, egyébként vagy palatalissá lett (palatalis magánhangzó előtt) vagy labiovelarissá.

Több valószínűséggel származtatja velarisokból a labiovelarisokat az Indogermanische Forschungen 40. kötetében (1922.) Reichelt a „Die Labiovelare“ c. tanulmányában. Szerinte is nyugati indogermán, de még a különnyelvi élet elé eső időből származó újítások e hangok, okait pedig annak, hogy az *u*-állás annyira megerősödjék teljes magánhangzók előtt, amilyent feltételez a labiovelaris vagy a *ku* artikulációja, inkább pszichológiaiakként tartja, mint fiziológiaiakként. Legfőbb és legmeggyőzőbb magyarázata, hogy távolsági hasonlással ajakhangnak a hatása: **ueq*ⁱ⁻: gör. ἔπος, kypr. ἔπος, ófn. *giwahinnen* (*nī* imperf.), említ', *giwuog* (praet.) — szkr. *vacaḥ* 'szó', *vakti* 'beszél', **ulq*ⁱ⁻: lat. itáliai nyelvjárásból *lupus* — szkr. *vrkaḥ*, a görögben *u* után elvesztett labialisatióval λίκος, későbbi hasonlással a germ.-ban

gót *wulfs*, *k̕uonq̕*-: gör. κοῦψός (a szókezdetben későbbi elhasonulással) — litv. *švankus*, **meg̕h*-: lat. *voveo* — szkr. *vāghat*- ,dicsérő, áldozó', **q̕et̕ōr*-: gör. τέτταρες, lat. *quattuor*, oszk. *petora* — szkr. *catvārah*, **g̕erāu*- vagy **g̕ereu*-: gör. βαρύς, ,nehéz', kymr. *bryw* ,erős' < **briū*-, *bruū*- — szkr. *guruh* ,nehéz', **penq̕*-: gör. πέντε, aiol πέμπε — szkr. *pañca*, később latin, kelta visszaható hasonulással lat. *quinque*, ó-ír *coic*, előreható hasonulással gót *fimf*, **bheg̕*-: gör. φέβομαι — litv. *begu*, *begti* ,fut', **g̕elb̕*-: gör. δελφύς, ,anyaméh', βρέφος ,méhmagzat', lat. *volba* ,anyaméh', — *garbhah* ,anyaméh, gyermek', **g̕em*-: gör. βαίνω, lat. *venio*, umb. *benust*, gót *qiman*, középír. *béim* ,lépés', szkr. *gamati*, av. *jamo'ti* ,megy' s még számos más. Idetartoznak még ajakhangot tartalmazó rím��avak is: **uel*- = gör. ἐλέσθαι ,θέλειν Hes., ἔλδομαι ,vágyódik', lat. *volo*, gót *wiljan* ,akar', szkr. *vr̕nāti* ,választ, kíván' és utána **g̕el*- = ark. kyp. βόλομαι, thess. βέλλομαι, att. βούλομαι ,akar'. Reicheltnek a másik magyarázata, hogy elhasonulással keletkezett *i*, *ī* hanggal szemben a labiovelaris, ha találunk is olyan gyökereket, amelyekben együtt fordulnak elő *e* hangok, már kevésbbé meggyőző. Ilyen **q̕i*- = gör. τίς, lat. *quis*, oszk. *pis*, gót *hwis* — szkr. *cid*, av. *čiš*, **lei̕q̕*- = gör. λείπω, lat. *linquo* ,elhagy', gót *lei̕wan* ,kölcsönöz', — szkr. *riñcanti*, *rinakti* ,hagy', **ieq̕*- = gör. ἵπταο, szkr. *yakrt*. Hasonlóképen kétséges, hogy az ínyhang előtt jelentkező orrhangnak van-e ilyen hatása: **se̕nq̕*- = gör. ἐάφθῃ ,süllyedt' — örm. *ankanim* ,esem'. Reichelt szerint az első szótagjukban liquidát vagy nasalist tartalmazó gyökereknek nulla-fokú hangcsoportja is összefügghet a labiovelarissal. Mert ahogy a hom. πίσυρες, litv. *keturi* < **q̕̕̕tur*-, ill. *q̕̕̕etur*- mellett van gör. τετρα-, litv. *ketvīrtas* < **q̕̕̕eturt*-, azaz *tur* mellett *tur̕*, épúgy felléphet egymás mellett **qur*- és **qur̕*-, s akkor *u*, azaz a labialis elem további gyöngülésével a *qu* hangcsoport egységes hanggá, labiovelarissá változhat. Az elméletnek az az alapja, hogy a *k* nyelvállás tekintetében természetes rokonságban állott az *u* hanggal. De ha olyan volt is, még korántsem bizonyította be Reichelt, hogy csakugyan az ő feltevése szerint keletkeztek és csak a nyugati nyelvcsoportha szorítkoztak

a labiovelarisok. Nem szól ennek javára Schmidtnek az a kétségkívül helyes elmélete sem (84 l.), hogy „amely nyelvterület... palatalizálásra hajlandó, az bajosan fog egyidejűleg labializálni, s amelyik labializálásra hajlik, aligha fog egyidejűleg palatalizálni“, lévén a palatalizálás és labializálás ellentéte ajakműködés eredménye, mert megfordítva is áll a dolog: ha megindul a palatalisatio, akkor hajlam támad a labialisatio megszüntetésére. A franciában a *k*-ból zöngétlen réshang lett *e* és *i* előtt (lat. *cēra* > *cire*), a *qu* pedig elvesztette *u* hangját (lat. *quattuor* > *quatre*, *quinque* > elhasonulással vulg. *cinque* > *cinq*).

Schmidt nem is elégszik meg ezzel az általános fonetikai magyarázattal, hanem az egységes ősidg. ínyhangsorra vonatkozó elméletét reális tényekkel is iparkodik támogatni. Ezek közül a finn-ugor—idg. és sémita—idg. egyezéseket azonnal kikapcsolhatjuk, mert értéktelen voltukat épen Schmidtnek Wiklund (Le Monde Oriental I. 1906.)-bírálata (NyK. 36.) és Wiklund felelete (NyK. 37.) eléggé igazolja. Megfontolásra érdemesebb érvei: 1. A labiovelaris sor az összes centum-nyelvekben úgy folytatódik, mint a többi ínyhangnak *u*-val való kapcsolata. 2. Az ínyhangok másodlagos labializálódása „egészen közönséges intern idg. jelenség“. 3. „A *u* és zéró a legkülönbözőbb nyelvekben minden ok nélkül alternálódik“. 4. Az idg. labiovelarisok nem egységes hangok, hanem *u*-juk „successiv elem“.

Az első érv annyira meggyőzőnek látszik, hogy Reichelt is elsősorban vele bizonyítja a labiovelarisok másodlagosságát. Ő is abból indul ki, hogy a labiovelarisok a *kū* és *qu* hangcsoporttal az *u* hangot kivéve minden magánhangzó előtt egybeestek valamennyi centum-nyelvben. S ezt azért tartja erős érvnek, mert szerinte az alapnyelvben mássalhangzó előtt nem állt labiovelaris, s ha a görögben mégis találunk labiovelarisra mutató *p* hangot mássalhangzó előtt, ez csak átvitel olyan helyzetből, ahol szabályosan állott. A germánban és a latinban valóban nem lehet kétséges az egyenlő folytatás magánhangzó előtt, de már a keltára és a görögre nem bizonyítható be kétségtelenül. Gót *hveits* — szkr. *šveta*, *švitna* ,fehér' — *kū*, gót *af-hvapjan* ,megfojt' — litv. *kvāpas* ,fuvallat' —

qu és gót *has* — szkr. *kas* ,ki', gör. *τέο* ,kié', *πόθεν* ,honnan' = *q^u*. Épen így gót *qīpan* ,mond', örm. *kočem* ,hív' = *gu*, gót *qius* ,eleven', lat. *vīvus*, oszk. *bivus* ,vivi' plur. gör. *βῖωναι*, *ζῆ* ,él' = *g^u*, gót *mawi* ,leány' < **magu-i* — *magus* ,fiú' = *ghu* vagy *ghu*, gót *hneiwan* ,hajol', — lat. *cōniveo* ,szemét behúnyja' = *g^uh*. Schmidt szerint „a kelta reflexek egyöntetősége általánosan el van ismervé“, de Reichelt talált nehézségeket, mivel a media aspiraták megfelelései nem világosak. Mindazonáltal Reichelt is egyenlősíti a media aspirata és *u* kapcsolatát a labiovelaris media aspiratával, mert az igen nyomorúságosan hagyományozott anyag mellett feltételezhető, hogy a kelta nem kivétel a centum-nyelvek között. Az anyag azonban az aspirálatlan mediáknál is igen csekély és a Reichelttől idézett kétséges is. A gör. *φλίβω* ,nyom' — kymr. *blif* ,catapulta' lehet labiovelaris is, a középir *tummain* ,bemárt' — lat. *tinguo* pedig azért sem valószínű, mert a gör. *τέγω* tanúsága szerint a latin alak *u*-jával analogikus, mégpedig az *unguo* hatására. Kétséges az ír *bocad* ,ráz' — angolszász *cwacian* ,reszket'; a litv. *pasigvėžiū* ,hevesen kíván' alakkal való kapcsolata nélkül labiovelaris is lehet. A litv. pedig valószínűbb, hogy aspiratát tartalmaz, mert a litv. *giežiūos* (ugyanolyan jelentéssel) és gót *faihu-geigan* ,kíván' alakokkal együtt **gheiġh*-basis folytatása. Van azonban néhány nasalisra következő ínyhang, melynél *gh* + *u*-ra következtethetünk. Ilyen ír *ingen* ,köröm', ókymr. *eguīn*, újkymr. *ewīn*, lat. *unguis*, gör. *ὄνυξ*, ír *tenge*, kymr. *tafod* — ólat. *dingua*, később *lingua*, gót *tuggō*, de az utóbbi kelta alak szókezdő *t* hangjával az idg. *d*-vel szemben megmagyarázhatatlan. Ha ezeket összehasonlítjuk a labiovelarist tartalmazó ír *snigid* ,csepeg', kymr. *nyf* ,hó', gör. *νίφα* (acc.), lat. *nivis*, av. *snaēzaŋ* (coni.) ,havazni fog', litv. *sniegas* ,hó', továbbá ír *daig* (gen. *daiged*) — szkr. *dahati*, av. *daža'ti*, litv. *dėgti* ,ég' szavakkal, az ínyhang + *u* és a labiovelaris egyenlő folytatását a mediáknál is valószínűsítjük. A zöngétlen ínyhangoknál nem lehet kétség. Az ír *ech*. kymr. *ebawl*, gall *Epona* — lat. *equus*, szkr. *aśvaḥ* ,ló' = *k^u*, ír *cia*, kymr. *pwy* — szkr. *kaḥ*, gör. *τέο* = *q^u*.

A görögből és a latinból már kiküszöböltünk egy

akadályt, amikor a palatalis \hat{k} tárgyalásakor a $\hat{k}u$ és qu folytatásában mutatkozó különbség valószínűtlenségére rámutattunk. A latinban ezek után már semmi sem áll útjában, hogy az $inyhang + u$ és labiovelaris megfeleléseit egyenlőknek tartsuk. Lat. *equus* — szkr. *ašvas*, lat. *queror* — szkr. *śvasiti* 'lélezkik' = $\hat{k}u$, lat. *quattuor*, hom. *πίσσορες*, szkr. *catvāras* = q^u , lat. *langueo* 'bágyadt vagyok' = $g + u$ formans — gör. *λήγω* 'felhagy', ellenben lat. *unguen* 'zsiradék' — szkr. *añjanam* 'kenőcs', örm. *aucanem* 'megken' = g^u . A lat. *ghu* szókezdetben nem áll ugyan tisztán, mert a *fistula* 'fúvószer' lehet *bh* is, s szóbelsejében a *levis* — gör. *ἐλαγίς*, szkr. *laghuḥ* 'könnyű', szkr. *ṛhant-* 'gyenge, kicsiny' lehet g^uh , azonban a *brevis*, gör. *βραγίς* 'rövid', gót *gamaurgjan* 'megrövidít', av. *mərəzu-jiti* 'rövid élet' = $\hat{g}hu$, a *nivis* (n után *ninguit*), gót *snaiws*, gör. *νίφα*, ószl. *snęg* kétségtelenül g^uh . A görögben is csak a zöngétlen gutturalis + u okoz nehézséget, mert geminataként jelentkezik a várható egyszerű hang helyett, de ezt sem Schmidtnek, sem Reicheltnek nem sikerült megmagyaráznia. Egyebekben nincs különbség: dán *kvas* 'levágott kis ág', ószerb *gvozđ* 'erdő' — gör. *βόστρογος* 'fák lombja' = gu , gör. *βέομαι* 'élni fogok' — av. *gaya* 'élet' = g^u , gör. *θηρ*, lesb. *φίρ* 'állat' — litv. *žvėris* = $\hat{g}hu$, gör. *θείνω* 'üt, vág', *φόνος* 'gyilkosság' — szkr. *hanti* 'üt', ír *gonim* 'öl' = g^uh . A csak néhány szóra szorítkozó geminatánál (*ἵππος*, *boiot*, *θιοπᾶστος*, *τὰ πάματα* stb.) mutatkozó nehézségeket Reichelt azzal akarja kiküszöbölni, hogy a $\pi\pi$ nem lehet régi, mivel a *κομφός* < $*k_\mu\sigma q^u sos$ 'csinos' esetében mutatkozó elhasonulás $\pi - \pi$ előfokot tételez fel, tehát mind a q^u -re, mind a $\hat{k}u$ -re vonatkozólag egyszerű hangot. Azonban semmi sem bizonyítja, hogy a *κομφός* a $*\pi\sigma q^u$ alakon át lett $\hat{k}_\mu\sigma q^u sos$ -ból. Véleményem szerint nagyobb valószínűséggel magyarázható a k közvetlenül a $\hat{k}u$ -ból az u -nak elhasonulással bekövetkezett eltűnésével. Hiszen a $q^u > p$ hangváltozás is különnyelvi, s abban a körülményben, hogy az aiol nem halad együtt az ión-attikaival, mert itt világos színű magánhangzók előtt foghangok jelentkeznek ajakhangok helyett, míg az aiol-ban legalább is szókezdetben ilyenkor is ajakhangok, azt követ-

keztetem, hogy a labiovelarisok átalakulása a görögben aránylag nem is lehet nagyon korai, ha régebb is, mint az ión-attikai $\bar{a}-\bar{e}$ magánhangzózaváltozás. Ugyanis ez sem nyúlhatik vissza messzebbre a VII.—VIII. századnál, mivel még az V. században különbséget tesznek írásban is az eredeti és az \bar{a} -ból lett \bar{e} között (az előbbi zártabb a nem eredeti \bar{e} -nél), továbbá a nem ősgörög \bar{a} -ból is \bar{e} lett: ión $\eta\acute{o}s < *va\sigma\phi os$. Nagyobb bizonyító ereje van annak, hogy a mediának és a media aspiratának μ -val való kapcsolata nem geminataként jelentkezik, tehát valószínűtlen, hogy a zöngétlen ínyhang + μ hangcsoportnak más a megfelelése. Persze az egész kérdés eldöntésében az a baj, hogy rendkívül kevés az anyag, a $\hat{k}\mu$ -re szó belsejében, az összetétel utótagját szókezdetnek tekintve, csak egy adatunk van, a $\acute{\iota}\pi\phi os$, szókezdetben pedig a geminata természetesen egyszerűsödhetett mássalhangzó, azután hosszú magánhangzó után, majd az egyszerű mássalhangzó kiterjeszkedhetett analogikusan rövid magánhangzóval végződő szóra következve is és innen kettőzésekör, összetételben bejuthatott a szó belsejébe is: boiot. τὰ πᾶματα ‚birtok’, θιοπᾶστος, Ἰννοπᾶστος — locr. πᾶματο-φαγεῖσται ‚lefoglal’, dór πᾶσαισθαι ‚birtokol’ — kret. Pind. πέπᾶται, Hes. ἐκπᾶμιον ἰκλήρωτον, s a $\acute{\alpha}\pi\acute{\alpha}s$ ‚mind’ is idetartozhat a jelentésben is egyező szkr. $\acute{s}a-\acute{s}vant < *sa-\acute{s}vant < *sm-\hat{k}\mu\acute{e}nt$ alakkal.

Reichelt és még előtte Schmidt a geminata összeegyeztetését is megkísérli az egyszerű p megfelelést valló elméletével. Mindkettőjük szerint tiltakozik a $\acute{\iota}\pi\phi os$ a maga spiritus asperével és i -jével a szabályos fojtytatás felvétele ellen. Schmidt Kretschmer után idegen hatásra is gondol, de azt sem tartja lehetetlennek, hogy nem a $\acute{\iota}\pi\phi os$, hanem a mellette fellépő nyelvjárási $\acute{\iota}\chi\phi os$ idegen s ez után lett az eredeti $*\acute{\epsilon}\pi\phi os$ alak $*\acute{\epsilon}\pi\phi os$ — $\acute{\iota}\pi\phi os$, végül a $\acute{\iota}\pi\tau\alpha\mu\iota$ ‚impetu feror’ hatására $\acute{\iota}\pi\phi os$; de ezenkívül a lehetőségek közé a szótaghatár nyelvjárásbeli eltolódását is felveszi: $\acute{\iota}\pi\phi os < \acute{e}\hat{k}-\mu os$, de $\acute{\epsilon}\pi\epsilon\tau\alpha\iota < se-q^{\#}\acute{e}tai$. Az utolsó lehetőséggel magyarázza Hirt is a $\acute{\iota}\pi\phi os$ — $\acute{\epsilon}\pi\epsilon\tau\alpha\iota$ különbségét, csak szerinte nem nyelvjárásbeli eltolódással van dolgunk, hanem $\acute{\epsilon}\pi\epsilon\tau\alpha\iota$ esetében a μ elzöngétlenedésével. De vajjon csakugyan nem lehet

szabályos megfelelés a ἵππος? Hiszen az *i* lehet az *e* gyöngülése. Hogy más nyelvekben mindenütt teljesfokú magánhangzó van, még nem lehet döntő. Először is kétséges, hogy a Homerosnál szereplő, de mindenesetre két külön nyelvjárásból való τέσσαρες és πέντες mindkét alakjában gyöngült magánhangzót tartalmaz-e s ha itt az van is, a lesbosi nom. πέσσυρες és gen. πισύρων nagy valószínűséggel két különböző fokú alaknak a folytatása. Azután az oszk. *petora*, ó-ír *cethir*, kymr. *pedguar* feltétlenül teljesfokúak az első szótagjukban, tehát a ἵππος esetében is állhat a görögben gyöngült magánhangzó a többi nyelv teljesfokú magánhangzójával szemben. S így még csak elhasonulást sem kell keresnünk az *i*-ben, mint Meillet teszi a Mémoires de la Société Linguistique de Paris 9. kötetében (136. l.), ki szerint az *e*-ből *u*, majd elhasonulással *i* lett, miután az *u* előtt kifejlődött a spiritus asper. S ez a spiritus asper sem okvetlenül másodlagos. Nem lehet elhallgatni, hogy a tokhár A nyelvjárárásában *yuk*, a B-ben *yakwe* a „ló” s ezek — ha a Walde—Pokorny-féle Vergleichendes Wörterbuch még csak megemlítésre sem méltatja s ha a tekintélyek függetleníteni akarják is őket az **ek̑mos* másnyelvi megfelelőitől — valamiképpen összefügghetnek a gör. ἵππος-szal.

Visszatérve a geminatára, Fay 1917-ben (University of Texas Bull. 1743.) becéző névnek magyarázza a ἵππος-t, milyen a gall *Eppius* is. Reichelt a τὰ πᾶματα, θιόπραστος stb.-t a ἵππος-szal együtt magyarázza, míg Schmidt homályosnak tartván az etymonjukat, nem is kísérli meg a megfejtésüket, hanem melléjük állítva az egyszerű *p*-t tartalmazó alakokat (πέπαται, πέπασται stb.), igazolva látja a geminata másodlagosságát, holott — mint feljebb említettük — ez az egyszerű *p* is lehet másodlagos. Reichelt a τὰ πᾶματα alakban krasist keres és a τὰ ἀπάματα szerinte úgy értelmezhető, mint a Korinna-féle ἀπασάμενος < ἀνπασάμενος, tehát hasonulással kaphatta *pp*-jét. Azonban az ἵκκος és litv. *ašutai*, valamint a dór πᾶσασθαι és κνέω „viselő” szembeállításával továbbá az ἵκκος mellett a λάκκος < *λακνος „víztartó” és γλύκκα < *γλυκκα alakokra hivatkozva, minthogy a litván alapján a gör. ἵκκος is lehet < ἵκνος, azt gondolja, hogy

keveredéssel is lehet dolgunk, mint a labiovelarist tartalmazó lesb. ὄππατα 'szemek' esetében is, amely mellett Hes. ὄκκον οφθαλμόν áll.

Bár a csupán két gyökérre szorítózkodó zöngétlen geminátát Reicheltnek nem sikerült minden kétséget kizáróan megmagyaráznia és Schmidtnek a ἱππος-ra vonatkozó feltevései közül bármelyik megállhat ugyan, de egyik sem meggyőző, mindazonáltal az a kétségtelen tény, hogy a zöngés gutturalisoknak \underline{u} -val való kapcsolata a görögben egyformán folytatódik a zöngés labiovelarissal, továbbá hogy ὄππατα esetében a labiovelarisnak is geminata a megfelelője, valószínűvé teszi, hogy a zöngétlen gutturalis + \underline{u} megfelelője egyszerű p volt a görögben, és csak utólag, másodlagosan került a helyére a pp . Ha pedig ezek után a többi nyugati nyelvben szerzett tapasztalatokat összefoglaljuk s kiegészítjük azzal, hogy — amennyire meg lehet ítélni — a tokhár sem tett különbséget a gutturalis + \underline{u} kapcsolat és a labiovelaris között, nem lehet komolyabb érvet felhozni az ellen, hogy a nyugati nyelvekben az ínyhang + \underline{u} hangkapcsolat és a labiovelaris hang megfelelései között nincs különbség. Azonban ez még nem jelenti azt, hogy nem is volt labiovelaris, hogy ez csak másodlagosan keletkezett velaris + \underline{u} hangkapcsolat, mert a velaris + \underline{u} hangkapcsolat nem állhat mássalhangzó előtt, a labiovelaris pedig állhat. Mássalhangzó előtt ugyanis a görögben elég tekintélyes számban kapunk labialist a keleti nyelvek k hangjával szemben s ez csak akkor lehet másodlagos valamely hang vagy analogikus más alakok hatására, ha különbözött a velaris + \underline{u} hangkapcsolattól, azaz ha labiovelaris volt akár a Brugmann, akár a Sköld-féle értelemben. Ez a labiovelaris nem is terjeszkedett túl a természetes határain, mert a velaris helyére sem került. Így k hangot tartalmaz gör. κλάγγη 'láрма' — litv. *klagėti* 'fecseg', ír *ro chichlaig* 'síránkozik', κλέος 'hír' — szkr. *śravas*, κλίνω — szkr. *śrayati* 'támaszt' stb., a p hangúak közül ἐπιπλά 'házi eszközök' még lehet analogikus az ἐμπολή 'bevásárlás' hatására, βρωθής is lehet a βαρύς 'nehéz' után, de nem lehet az πρίαμαι 'vásárol' — szkr. *kriṇāti*, kymr. *prynu* 'emere', βρέφος 'mélh-

magzat' — óegyhszl. *žrěbę* 'töltés', βρῖζω 'álmos vagyok' — orosz *grěziti* 'álmában beszél', βρύχω 'fogait csikorgatja' — őrm. *krčel atámani* 'fogvacogás', ugyaninnen βρύχω 'harap', továbbá φθόνος 'irígység' — av. *a-γžōnvamna* 'nem kisebbedő', φθείρω 'megront', συμφθειρεσθαι 'összeáramlik' — szkr. *kšarati* 'folyik', φρίν 'rekeszizom' — óizl. *grunr* 'gyanú', φθίνω 'tönkretesz' — szkr. *kšīṇāti* 'megsemmisít' s ezek világosan szólnak a mellett, hogy a velaris + *u* hangkapcsolat mellé fel kell vennünk az alapnyelvre még egy fajta ínyhangot. Ennek a valószínűségét nem döntheti meg Schmidtnek a többi érve sem, mert legjobb esetben a labiovelaris másodlagosságát támogathatja.

„A gutturalisok secundarius labializálódása egészen közönséges intern idg. jelenség“. A görögből egy biztos példát hoz: βύβλος < phoinikiai *Gēbāl*, anzir *Gubal*, azonban ez lehet hasonulás. A latinból már több adat van, pl. *quisquilliae* 'szedett-vedett dolog' < gör. κοσσυλίδια 'bőr-hulladék', *liquiritia* < γλυκύριζα 'édes gyökér', *anquīna* 'fémgyűrű v. kötélhurok, amellyel a vitorlarudat az árbochoz fogták' < ἀγκυίνη 'minden hajlított dolog', *querquerus* 'reszketős hideget okozó' < καρκαίρω 'reng' stb. De az utolsó kétes s a többi sem bizonyít a labializálódás gyakorisága mellett. Mindenesetre meggondolásra késztet, hogy a görögben a latin *qu* hangot κο-, κυ-vel adják vissza: κοϊντίλιος, κύντος < *Quintilius*, *Quintus* s ugyanennek megfordítottja *liquiritia* < γλυκύριζα. A keltából öt adata van, de ezek közül a mai szóegyeztetés szerint, a kymr. *gwrēs* 'hőség' = szkr. *ghramsa* 'nap heve', kymr. *gweddi* 'imádság' = gör. θέσσασθαι 'könyörög', tehát ez a kettő labiovelaris aspiratát hoz, a kymr. *gwēn* 'nevetés' alakot **uen*-basisből származtatják, minthogy idg. *u* is *gw* a britanniaiban, a kymr. *gwelt* 'fű' és *gwaew* 'lándzsa' kétséges, de az előbbi analógusnak tartják *gwalt* után, úgyhogy az azóta folyt tudományos kutatások más megvilágításba helyezik ezeket a labialis elemet tartalmazó alakokat. Az óporoszból szintén öt adata van, de ezek értékének épen a labiovelarisnak a nyugati nyelvekre való korlátozódását valló tudósok szemében nem lehet jelentősége, mivel satəm-nyelvi alakok.

Schmidt következő érve, „hogy \underline{u} és zero a legkülönbözőbb idg. nyelvekben minden ok nélkül alternálódik“, még pedig $k\underline{u}$: k , $g\underline{u}$: g és $gh\underline{u}$: gh is nagy számban. Ily esetekben a \underline{u} tartalmú elemet tartják az eredetinek, de Schmidt szerint ez lehetetlen, mert „idg. \underline{u} soha semmiféle alapnyelvi kapcsolatban nem vész el, hanem csak... u vokálissá lesz“. A magánhangzó előtt fellépő \underline{u} azonban lehet praepositíós előtag (au -ból) is, a mássalhangzóra következő \underline{u} pedig eltűnhetett, ha még oly sok esetben mutatható is ki, hogy szótagképzővé lett. Schmidt még a szkr. *tavam*, gör. σοι: szkr. *tē*, gör. τοι esetében is megtagadja a \underline{u} eltűnését és a *teue* alakot **te* basisnak egy \underline{u} tartalmú névmással való összetételével magyarázza. Azonban a különnyelvekben eltűnhetett a \underline{u} mássalhangzó és magánhangzó között s így fel lehet tételezni, hogy már az alapnyelvben is beállhatott ez a helyzet. Lat. *aperio* < **ap-verio* — szkr. *apa-vṛnoti*, 'felnyi', *amābam* < **-bhūām* — *fuam*, ugyanez a *superbus* < **-bhūos*, gör. δῖς — szkr. *dviḥ*, hol a *duo* mutatja, hogy nem lehet másodlagos a \underline{u} s nehéz elhinni, hogy az oszk. *svai*, umber *sve* — ólat. *sei*, később *sī* különbségét a \underline{u} másodlagossága okozza. Schmidtnek a feltevése azon a nagyon is kétséges elméleten alapszik, hogy a \underline{u} nem vészhetett el az indogermánban, hanem szótagképzővé lett. Csakugyan így van, ha magánhangzó eltűnik a mássalhangzó + \underline{u} hangcsoport és egy mássalhangzó között, tehát egy **tuep*-hang egymásutánból **tup*- lesz, azaz ilyenkor a \underline{u} felvette a szótagképző szerepét, azonban ha a magánhangzó nem tűnt el, akkor a \underline{u} aligha lett szótagképző, mert a különnyelvek közül tudtommal csak a latinban mutatható ki ilyen esetben szótagképző u : *quattuor*, *mortuos*, már a gör. γύαλον, 'boltozat' is **geu*-basisból < **γυσαλο*-. S épen az a körülmény, hogy egy **guep*- nullafokon **gup*- lesz, cáfolata a Hirttől, Schmidtől s még néhány nyelvtudóstól képviselt felfogásnak, hogy a labiovelaris nem más, mint gutturalis + \underline{u} hangkapcsolat, mert ha így volna, akkor a labiovelarisnak is így kellene jelentkeznie minden esetben mássalhangzó előtt, márpedig négy-öt alakon kívül, amelyek másként is magyarázhatók, mint az ajakhangú elem szótag-

képzővé lételevel, több ilyent senkinek sem sikerült felkutatnia. Természetesen ma már nehéz megállapítani, hogy az alapnyelvben milyen körülmények között tűnt el a *u*. Eltűnhetett mindenekelőtt elhasonulással, de lehet a *u* nélküli alak analogikus a nullafokú után. Pl. szkr. *svapiti* 'alszik' mellett a litv. *sāpnas*, lett *sapnis* 'álom' eredhet a nullafokú **supnos* (= gör. ὕπνος) alakból, de lehet a *p* elhasonító hatása is. Ahogy a szanszkritban a *svapnaḥ* a *svapiti* hatására kapta vissza *v*-jét a várható **supnos* helyett. Eltűnhetett a *u* bizonyára *i* előtt is, mint a lat.-ban *inciēns* 'vemhes' < **enkuēnts*, vö. szkr. *svayati* 'megduzzaszt'. Lehet végül az eltűnés oka mondatfonetikai is. Megjegyzem, hogy Schmidten kívül, de később, mint ő, mások is magyarázták másodlagosaknak a *u* tartalmú alakokat, így mindjárt utána Persson a „Beiträge zur idg. Wortforschung“ c. művében (1912), újabban pedig Schrijnen a *Symbolae grammaticae in honorem Ioannis Rozwadowski* c. emlékkönyvben *u* informans közbeiktatását tételezi fel ezekben az esetekben.

Schmidt, minthogy tanulmánya idején a tokhár nyelv tudományos feldolgozása még épen csak megindult, azt remélte, hogy ez a nyelv fog végleges csapást mérni az idg. labiovelarisra, mert centum-nyelv létére „labiovelaris nélkül szűkölködik“. Az újabb kutatások azonban ezt a reményt nem váltották be, mert ha a különféle inyangú sorok egybeestek is a tokhárban, a labiovelaris nyomai felismerhetők. Az A nyelvjárásban *ku* és *uk*, a B-ben *kw* vagy *uk* a megfelelője: A-ban *kumseñc*, B-ben *pukmäs* 'jön' — gör. βαίνω, lat. *venio*, A-ban *pukäl*, B-ben (plur.) *pikwala* 'év', voltaképpen 'érés' < **peq* — lat. *coquo*, szkr. *pacati* 'főz'. S a hethita is megőrizte az idg. labiovelarist: *kuiš* a kérdő és vonatkozó (!) névmás, *kuen* 'megöl' = *g^hh*, vö. gör. θείνω, szkr. plur. 3. *ghnantī* 'üt, ver, öl'.

Utoljára hagytuk Schmidtnak azt az érvét, hogy a labiovelaris „önálló successiv“ *u* elemet tartalmaz. Ugyanezt vallja többek között Ribezzo, Lindsay („Die lat. Sprache“ Nohlford. 1897) és Hirt is, továbbá Walde a „Die Erforschung der idg. Sprachen“ c. kiadványban az itáliai nyelveket ismertette (II. 1., 180). A másik táborba, azokéba, akik egységes

hangot látnak a labiovelarisban, a tekintélyek közül Thurneysen, Osthoff, Brugmann és Meillet tartoznak. Osthoff az *Indo-germanische Forschungen* 4. kötetében („Labiovelare Media u. Media aspirata im Keltischen“) először különböztet meg Thurneysen javaslatára postvelaris, palatovelaris és praepalatalis hangok helyett labiovelarist, velarist vagy tiszta velarist és praepalatalist. Thurneysen ugyanis 1893. március 21-i levelében ezt írta: „Dass die Zungenartikulation bei den beiden velaren Reihen eine verschiedene war, wird durch keine Thatsache angedeutet; wohl aber, dass bei einer die Lippen eine grosse Rolle spielten“. Innen már csak egy lépés, hogy Brugmannal ajakgömbölyítéssel ejtett hangokat lássunk a labiovelarisban. Brugmann ugyanis a „Grundriss“ második kiadásában, az I. kötet 93. lapján így határozza meg a labiovelarisokat: „*qʷ, gʷ* sind nicht *q, g* mit nachgeschlagenem *u*, sondern Verschlusslaute, bei denen gleichzeitig mit der velaren Zungenthätigkeit eine den akustischen Eindruck modificierende Lippenrundung stattfand“. Ugyanezt vallja a *Kurze vergleichende Grammatik* 52. lapján is. Meillet is azt tanítja az *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*-ben, hogy a labiovelaris postpalatalis hang egységes hang, nem pedig mássalhangzócsoport, azaz a *kʷ* (így jelöli a labiovelarist) más, mint a *kū*. Vele szemben Lindsay (l. előbb), továbbá Hirt Hermann a *Handbuch der griechischen Laut- u. Formenlehre*-jében (első kiadása 1902-ben, a második 1912-ben) s azóta kiadott munkáiban, az 1927-ben megjelent *Indogermanische Grammatik* I. kötetében is olyanféle hangokat lát bennük, mint a latin *qu*, azaz *k* + consonans *u* hangcsoportot. De mint-hogy a görögben különbséget lát a labiovelaris és *kū* megfelelése között, feltételezi, hogy a labiovelaris *u*-ja elzöngétlenedett. Schmidt szerint is hangkapcsolat az *u*. n. labiovelaris, de elutasító Hirtnek azzal a feltevésével szemben, hogy az *u* zöngétlen volt. Minthogy ő a görögre nézve is egyforma folytatást vett fel, nem is volt szüksége a velaris + *u* hangkapcsolat és a labiovelaris labialis elemének a megkülönböztetésére. Hirtnek és Schmidtnek nagy erőssége volt, hogy sokan kétségbe vonták, hogy egyáltalában

vagy legalább is nasalis sonanszal kapcsolatban kiejthetők a labiovelarisok. Így Björn Collinder még a Kuhn-féle Zeitschrift 51. kötetében („Phonetik contra Sonantentheorie“) is azt állítja, hogy a sonans- és labiovelaris-elmélet szembe kerül egymással, mert **g^umti* nem ejthető ki. De Sköld ugyanott az 52. kötetben („Die idg. Labiovelare“) védelmébe veszi a labiovelarisokat, azonban nem a Brugmann-féle értelemben, hanem valóságos labiovelarisoknak mondja őket, azaz olyan hangoknak, amelyeknek két artikulációs helyük van, az egyik a lágy ínynél, a másik az ajaknál. Az ilyen hangokból csakugyan lehet velaris az ajakzár megszűnésekor (így vannak a keleti nyelvekben) és ajakhang az ínyzár megszűnésekor (így jelennek meg több nyugati nyelvben). Sköldöt támogatja, hogy egyes szudán nyelvekben valóban képeznek úgy hangokat, hogy a nyelvhát a *k* vagy *g*, az ajak pedig egyidejűleg a *b* állását veszi fel.

Hirt a maga feltevésében arra hivatkozik, hogy a latin *qu*, gót *hv* könnyen magyarázható *k* + *u*-ból, a görögben pedig egyszerű π (λείπω — lat. *linquo*, gót *leiha*, szkr. *rinakti*) és $\pi\pi$ (gör. ἵππος, lat *equus*, gót *aíhva*, szkr. *ašva*) ellentétét a szótaghatár különbsége okozza. Azonban ha csakugyan a *u* elzöngétlenedésével járó szótaghatáreltolódás (s nem mint Schmidt elgondolta, nyelvjárási szótaghatáreltolódás) okozza a különbséget, milyen feltételek mellett történik meg s milyenek mellett marad el *k* mellett az elzöngétlenedés? Erre nem kapunk feleletet, úgyhogy itt a feltevések reális alapok nélkül támogatják egymást. Ha nem fogadjuk el Schmidt és Reichelt érvelését, akkor szerintem nincs más megoldás mint hogy azért van a szótaghatár a labiovelaris esetében a *k* előtt s azért más az utána megjelenő *u*, mint a tiszta velaris után jelentkező, mert egy hanggal, nem pedig két hangból álló hangcsoporttal van dolgunk. Ez a hang egy hangként jelentkezik az összes keleti nyelvekben (= *k*, ill. *c* és *g*, *j*), egy hang a nyugatiak közül a görögben (π , β , τ , δ), a keltában (*k*, *p*, *b*) és a latint kivéve az itáliai nyelvekben (*p*, *b*), de szorosan egybetartozó hangcsoporttá lett a latinban (*qu*, *gu*, de *u* is), a germánban (*hv*, *q*, de *f*, *w*, *g*, *h*, *k* is), valamint a nyugati nyelvcsö-

porthoz tartozó, de a távoli keleten hagyományozott tokhár (*uk, ku, kw*) és hethita (*ku*) nyelvben. Nem lehetetlen, hogy elég soká megmaradt egy hangnak a latinban is, a germánban is. De azért az a körülmény, hogy a legrégebb latin feliraton, a római forum-feliraton a *quī* névmást *qoi* alakban találjuk, továbbá hogy a gótban a *Θ* (átírásban *hv*) és az *ll* (átírásban *q*) jegy minden valószínűség szerint nem tiszta velarist jelöl, pl. *hvas* és *qiman* 'jönni' esetében, még nem vall okvetlenül arra, hogy a római és a gót egy hangnak érezte az általunk *k* + *u*-nak ejtett hangcsoportot. Ellene szólhat, hogy a *q* jegy *k* helyett szabályos *o* és *u* előtt régi latin feliratokon s hogy *o* előtt el kellett tűnnie a latinban a labialis elemnek s csak analogikusan tért oda vissza, továbbá hogy a gót *Θ* nemcsak a labiovelaris megfelelőjének a jele.

Nem tartom bizonyító erejűnek Hirtnél a szkr. *švā* és gör. *κύων* alakokra való hivatkozást sem. Ebből nem következik, hogy az indogermán *qu* azért nem lett keleten *k*, mert a két hang között egykor magánhangzó állott. Hirt adatokat nem idéz ugyan, de másra nem gondolhat, csak az olyanra, mint szkr. *kvathati* 'főz', *kothayati* 'elrothaszt', az előbbi idg. **quath-*, az utóbbi **qeuth-*, tehát ablaut-basisunk **qeuth-*, de mivel lehet bizonyítani, hogy a **quath-* már későbbi alak, s elődje, a **qəuth-* került a szanszkritba, mikor ilyen alak se a szanszkritból, se más indogermán nyelvből nem mutatható ki?

Sokkal többet nyom a latban Hirtnek és Schmidtnek az az érvelése, hogy a labiovelaris mellett több esetben *u* hangot találunk, ez pedig csak úgy kerülhetett oda, hogy a labiovelaris ajakhangú eleme szótagképző lett: szkr. *kuha*, *kutra* 'hol, hová', umb. *pufe* 'ubi': szkr. *kas* 'quis' az idg. *q^uo-*, gör. *κύκλος* 'kör': *πέλομαι* 'mozog', a *q^uel-*, gör. *γυνή* a *βανά* mellett a **g^uenā*, szkr. *vanar-guh* 'erdőben csatángoló', gör. (krétai) *πρεΐγυς*: szkr. *purō-gāh* 'vezető' a **g^uā-* basisból. Schmidt még az *ἐλαφρός*: *ἐλαχύς* kettősségre is hivatkozik, de ezt kikapcsolhatjuk azzal, hogy az első *-ro-*, a második *-u-* képzővel képzett származékszó az **elen^gh-* basisból. De a többi esetben is van néhány meggondolásra késztető körülmény: 1. Az umber *pufe* csak abban az esetben

tartalmazhat a labiovelarishoz tartozó hangot az *u*-jában, ha a *p*-je analogikus, azaz az egész alak **kufe* helyére került a *pisi* ,quis' hatására. Ez ugyan lehetséges, ha az egész szócsaládban a *p* jelenik is meg: *puse* ,ut', *pisi pum pe* ,quicunque', de éppen Hirt tagadja Perssonnal szemben, hogy a görögben *u* előtt elvész a labialisatio, ezt kell tartania hasonlóképen az umberről is, tehát néki más helyen kifejtett elmélete egyenesen ellenmond, hogy az *u*-ban a labiovelaris egyik elemét lássuk. 2. A szkr. *ku-ha*, *ku-tra* s éppen úgy az umb. *pu-fe* *u*-ja a locativus végzete lehet, ugyanaz, mint a szkr. *muhu* ,hirtelen' határozószóban és a plur. loc. *dēvēṣu* alakban, tehát e határozószók olyan képzések, mint az ugyancsak locativusi alapszót tartalmazó nominalis gör. *ἔαρι-νός* ,tavaszi', *ἡμερι-νός* ,napi', a középfokú *παλαιτερος* a *πάλαι* ,egykor' határozószóból, a *μεσάιτερος* a *μέσος* ,közép' melléknév *μέσαι* locativusából. Származnak pedig bizonyára a hangsúlytalan határozatlan névmás tövéből. 3. A szkr. *agāt* aor. ,elment' és *vanar-guḥ* mellé odaállíthatók a *dēva-yāḥ* ,istenhez siető', *ēva-yāḥ* ,gyorsan menő' és *dēva-yuḥ* ,istentisztelő', voltaképpen ,istenhez menő' képzések, ahol nem labiovelaris, hanem szókezdő *i* mellett jelenik meg ugyanaz az *ā* és *u*. 4. Éppen Hirt elmélete szerint a gör. *υ* indogermán gyönge hang (šva indogermanicum secundum) folytatása is lehet. Hogy mikor lép fel ilyenként, nincs tisztázva, de nasalis és ínyhang között mutatkozik, pl. *ὄνυξ*, — *-νυχος* ,köröm' < **onogh-* (a második szótagban gyöngüléssel) és *νυκτός* esetében, tehát a *γυνή* esetében is fel lehetne tételezni šva indogermanicum secundumot, ha nem volna felhozható ellene két súlyos körülmény. a) A gót *qinō*, óegyhszl. *žena* palatalis teljes hangra mutatnak, < **g^henā*, tehát palatalis gyönge hang várható, nem pedig velaris. Ha az *υ*-re nem nasalis következne, akkor ez nem sokat nyomna a latban, mivel a šva secundum kérdése nincs tisztázva, úgyhogy nagy valószínűséggel nem is abból fakad a gör. *ι*, (esetleg) *ε* és *υ* különbsége, hogy palatalis vagy velaris magánhangzó gyöngülésével van-e dolgunk, hanem inkább a hangkörnyezetből. b) Súlyosabb, hogy a *γυνή* mellett a boiotiai nyelvjárásban *βανά* alakot

találunk, s mivel a *šva* secundum nasalis előtt a görögben más adatok szerint is (pl. χαμαί) *α* hangként jelentkezik, a boiotiai alakot kell a *g^henā* szabályos folytatásának tekintenünk. A γυνή tehát első szótagjában megfejtethetlen, mindazonáltal nincs igazolva az *v* másodlagossága. Mert ha a γυνή összefügg a γίγνομαι 'lesz, ered' igével, mint Schmidt határozottan vallja, honnan kapta azt a labialis elemet, amely a rákövetkező magánhangzó eltűnése után felvette a szótagképző szerepét? Schmidt erre nem ad feleletet, pedig γυνή csak abban az esetben támogatná az elméletet, ha a hangkörnyezettel valamiképpen megfoghatóvá lehetne tenni a *u* szaporodást. Ha spontán hangváltozás, miért nem következett be a Schmidt szerint vele összefüggő γίγνομαι-nál? Inkább arra lehetne gondolni, hogy a γυνή a **g^henā* és egy **geu-* > **gu-*basis keveredése, ahogy a γυνή és βανά keveredése hozhatta létre a boiotiai γβανῆκας γυναικας Hes. alakot. Igaz, hogy a görögökhöz nem tudjuk megfelelő jelentésben idézni a *geu*-basisnak semmiféle továbbképzését, az is igaz, hogy a **geu*-basis egyik jelentése sem hozható közelebbi kapcsolatba a γυνή jelentésével, azonban az a körülmény, hogy az eredetileg 'hajol, hajlik' jelentésű **geu-* foghangú továbbképzése, a **guetus* = gót *qīpus* 'anyaméh', ófn. *quiti*, *quoden* 'femina', eredetileg 'interior coxae pars' valószínűsítheti az evvel a gyökérrel való keveredést, sőt még azt a feltevést is megengedi, hogy a γυνή független a βανά-tól, tehát nem < *g^henā*, hanem a *geu*-basisnak továbbképzése *-nā* képzővel.

5. A gör. κυκλός kettőzés, mint a szkr. *cakras* 'kerék'. Schmidt szerint a gör. alak nem tartalmazhat sem teljes hangot, sem gyöngült fokút, mert mindenképpen *τεπλος, azaz *ιεπλος volna a megfelelője, mivel a görög a kettőzésekben mindig helyreállította a teljesfokú magánhangzót: βέβληκα < **g^heg^hlē-*. Tagadhatatlanul így van a perfectumban, de ott már az alapszavban szorította ki a teljes fokú magánhangzó a gyöngült fokút, vö. lat. *pepugī*, *memordi*. Továbbá csakugyan gyakoribb az olyan kettőzés, mint μορμύρειν 'zizeg', ὀλολυγί 'hangos zaj', de vannak más kettőzések is. Így az imperfectum-tövekben, mint τίθημι, δίδωμι, ἵσταμι, ἵημι < *σισημι, πίμπλημι alakokban és a hom. τιθήνη 'dajka' főnévben

az ι semmiesetre sem teljesfokú magánhangzó s még csak nem is diphthongus másodrangú eleme. Vö. szkr. *dadhāmi*, *dadāmi*, de *tiṣṭhati*, av. *hišta'ti*, lat. *si-stit* és szkr. *piparmi*, ellenben *taṣṭhāu*, továbbá a gör. *δαίδαλος* 'műremek', amelyek mutatják, hogy annyira különbözőképpen jelentkeznek a kezdőszótagok, hogy az υ gyöngéhangú kettőzés is lehetséges. A $\kappa\upsilon\lambda\acute{o}\varsigma$ υ -jét analogikus alaknak is köszönhetette mégpedig a más gyökből való, de jelentésre közelálló $\acute{\alpha}\gamma\kappa\acute{\upsilon}\lambda\omicron\varsigma$ 'görbe', $\acute{\alpha}\gamma\kappa\acute{\upsilon}\lambda\eta$ 'hurok' szavaknak. Különben ha egy $*q^{u}eq^{u}elo$ -basis a végszótagján hangsúlyt kap, nagy valószínűséggel $R_1 S_2 V_3$, tehát $*q^{u}bq^{u}l\acute{o}$ ablaut-alakot kell kapnunk s ez valószínűsítheti az υ šva secundum voltát vagy ennek šva secundum helyére kerülését. 6. A $\pi\rho\epsilon\acute{\iota}\gamma\upsilon\varsigma$ υ hangja lehet idg. - u - képző. A mellette fellépő $\pi\rho\epsilon\sigma\beta\upsilon\varsigma$ bizonyára analogikus a β -jével s így nem hozhatjuk fel bizonyítéknak. Ellenben Hirt ellen fordítható, mert szerinte u előtt szabályos a labiovelaris, tehát a gör. β , s így az ő elmélete szerint sem tartozhat ebben az esetben az υ a labiovelarishoz.

Ha ezeket megfontoljuk s még hozzávesszük, hogy labiovelaris és mássalhangzó között az υ csak egynéhány esetben mutatható ki, ellenben más zárhang + u kapcsolatban a u gyakran kap szótagképző szerepet, Hirt utolsó érve is sokat veszít súlyából, úgyhogy ha ragaszkodunk a labiovelaris indogermán eredetéhez, csak olyan hangokat láthatunk bennük, amilyeneknek Thurneysen, Brugmann, ill. Sköld tételezte fel őket. Hirt, Lindsay és követők elmélete, ha a kérdés történetét tekintjük, voltaképpen régi feltevésnek csekély módosítása, korunk tudományos igényeihez való alkalmazása. Brugmann sem beszél még ajakgömbölyítéssel ejtett velaris hangokról a „Grundriss“ első kiadásában, hanem az ősnyelvi tiszta velarisok labialisációjára gondol s ezen azt érti, hogy egy u féle hang fejlődött ki mellettük, de ez a megelőző velarissal nem alkotott positiót. Fick már 1873-ban „Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas“ című művében, amely Schmidt Jánosnak „Die Verwandtschaftsverhältnisse der idg. Sprachen“ címen megjelent műve ellen intéz támadást, azt véli, hogy az európai idg. nyelvekben ejtett k és kv egyaránt egy európai kv hangba torkollik, ez

pedig úgy keletkezett, hogy az idg. *k* hang egy utána álló erősebben vagy gyöngébben kiejtett *v* hang által módosult.

Az ínyhangnak minőségén, eredetén és kiterjedésén kívül van még egy sokat vitatott kérdése, hogy van-e összefüggés a gör. *τ* és szkr. *c* között. Brugmann tagadta, Ceci 1896-ban Rómában megjelent tanulmányában („Le explosive palatale nell' indogermanico”) egyetértve Bechtellel és Bezzenbergerrel vitatta az összefüggést, mert szerinte a tiszta velaris is feltüntet palatalisatiót a görögben, nemcsak a labiovelaris. Csakhogy ma már határozottan állíthatjuk, hogy az általa felhozott Τελχίνας független a χαλκός 'réz' szótól, az αἰτέω 'kér' idg. *t* hangot (vö. oszk. *aeteis* 'rész'), a δεισιῶν λουδορεῖσθαι Λάκωνες 'szid' pedig idg. labiovelaris *gʷ*-t (vö. ófn. *queran* 'sóhaj') tartalmaz. Hirt már a Bezzenberger-féle Beiträge 24. kötetében „Zur Lösung der Gutturalfrage im Indogermanischen” címen megjelent tanulmányában nem tartotta valószínűnek az árja *c* és gör. *τ* összefüggését, de másrészt vallotta s vallja ma is, hogy már az indogermánban palatalizálódhatott a labiovelaris. De ha így volna, a többi centum-nyelvben is nyomának kellene lennie a palatalisációnak, tehát ha indogermán, csak a keleti területre szorítkozott, azonban a satəm-nyelvcsoporthoz túl nyugat felé még a legelső centum-nyelvi szomszédra is kiterjeszkedett, úgyhogy a görög nyelv ebben a tekintetben összekötő nyelvjárás a centum- és a satəm-nyelvcsoporthoz között. De míg a foghangú *τ* és *δ*, *θ* csak labiovelaris megfelelője, az árjában és a szlávban velaris is jelentkezik *c* hangként világos magánhangzó előtt. Ezek között sok van olyan, amely eredetibb labiovelaris lehetett, de mielőtt a második palatalizálódás beállt, elhasonulással elveszthette labiális elemét a görögben és a többi centum-nyelvben (l. 10. l.), de van olyan is, amelyet mai tudásunkkal nem lehet labiovelarisból származtatni: ószl. *češq*, *češati* 'fésű', bolgár *češel* 'fésű' — gör. κεσκεόν 'kóc, csepű' = **qes*, szkr. *cañcala* 'mozgékony' — gör. κίγκλος 'barázdabillegető' < **qenqelo*. Néhány esetben *c* és *k* jelentkezik egymás mellett az európai velaris hanggal szemben: szkr. *kālayati* — gör. κέλλω 'űz', s av. *cara'ti* 'leány' (mint marhahajcsár) < **qel-*; szkr. *kalan̥ka* 'folt' — gör. κελαινός

‘fekete’ és szkr. *cāṣa*; szkr. *karāṣa* ‘sötétvörös’ — orosz *čĕrenъ* ‘fekete’, svéd, norv. *harr* ‘hamu’ < **qer-*. A *k* hang bizonyosan *o*-fokú alak, vagy ilyennek az analógiája.

Bár az árja *c* és gör. *τ* összefüggése nem igazolható, pedig ez — ha keleten is csak a labiovelarisnak felel meg — végkép eldöntené a vitát, Ribezzo, Reichelt és Schmidt elméletének az a része, hogy az ősendogermánban csak egyetlenegy, természetesen bizonyos articulatorius ingadozással bíró ínyhangsor volt s ebből keletkezett nyugaton a labiovelaris is, nem meggyőző, mert nem lehet szó nélkül elmenni az albán megfelelések mellett, s ha igen logikusan és gondosan, rendkívül nagy ismereten alapuló érveket sorakoztatnak is fel, megdőlnék a mássalhangzó előtt nagy számban megjelenő labiovelarisokon. Ez ugyan még nem bizonyítja a labiovelarisnak az egész indogermán nyelvterületre való kiterjedését, mert az albánba európai nyelvből is belekerülhetett a labiovelaris *s* ott aztán palatalizálódhatott, csak nagyon valószínűvé teszi, hogy beletartozott az eredeti hanganyagba. De a *k* hangnak keleten való kétféle palatalizálódása világosan szól az egész alapnyelvre kiterjeszkedő kétféle ínyhang mellett. Alig lehet elhinni, hogy az a nagyszámú *č* hangot tartalmazó szó a szlávban és az árjában, amelynek az európai nyelvekben labiovelaris felel meg, mind velarissal bírt s meg nem magyarázható okokból kerülte el az első palatalisatiót. Itt még a palatalis hangoknál felvetett ötletem sem segít, hogy különféle korú szókészlettel van dolgunk, mert a szkr. *catvārah* — gör. *τέτραρες* ‘négy’, az av. *čiš* — gör. *τίς* kérdőnévmás, szkr. *ca* — gör. *τε* particula mégsem tartozhat a későbbi szóanyagba, ha pedig nem akkor került bele s mégis elkerülte az első palatalisatiót, akkor nem lehetett velaris. Csak kettő között választhatunk: vagy palatalis és velaris, vagy velaris és labiovelaris ínyhang volt az alapnyelvben, mert kettő felvétele nélkül a harmadik nem magyarázható meg. S ha választani kell, csak a labiovelaris mellett szólnak a hagyományozott adataink. Tovább menve, ha az előbbieket alapján nagyszámú árja—szláv, sőt örmény *c* csak a labiovelaris felvételével magyarázható meg, semmi okunk, hogy megtagadjuk ez ínyhangú sort

a keleti nyelvektől, amikor a labialisatio megszűnése igen könnyen megérthető azzal, hogy a palatalisatióra való hajlam hozta magával. Mai tudásunk mellett tehát két sort tételezhetünk fel az alapnyelvre, velarist és labiovelarist. Az első velaris magánhangzók és mássalhangzók előtt megmaradt, palatalis magánhangzó előtt néhány szórványos esetet kivéve palatalizálódott a keleti nyelvterületen, majd spirantizálódott is, a labiovelaris keleten kivétel nélkül minden esetben elvesztette a labialis elemét, de csak akkor, amikor már nem hatott az első palatalis törvény. A labialis elem először bizonyára *u* közvetlen szomszédságában tűnt el, majd más magánhangzók előtt is távolabb álló ajakhangok elhasonító hatására, azután mássalhangzó előtt, mindenestre *i* előtt s végül minden más helyzetben is. A teljes delabialisatio a legkeletibb Ázsiától nyugat felé terjeszkedett s végső határa a szlávok és litvánok lakta terület, de kisebb mértékben a nyugati nyelvekben is bekövetkezett. Legerősebben a görög őrizte meg a labiovelarist, azaz labialis folytatását, jóllehet e hangok palatalizálódásában egyedül tart együtt a keleti nyelvekkel. Itt csak *u* mellett és *i* előtt nem áll labiovelaris, azonban feltehető, hogy *u* előtt (szkr. *kū*, av. *kū* 'hol', av. *čū* 'hogyan?', alb. *kur* 'midőn', lat. *nē-cubi*, *sī-cubi*, kymr. *cw*, *cwd*, *cwt* 'hol, hová') már az indogermánban eltűnt a labialis elem, s a kret. *ὄ-πυ* 'hová', syrak. *πῦς* < **πυς*, rkod. *ὄ-πῦς* 'hová' s épen így oszk. *puj* 'ubi' és óporosz *quei* 'hol' analogikusan kapta vissza a labialisatiót olyan alakoktól, amelyekben szabályosan maradt meg. Mansion „Les gutturales grecques“ 1904. a három idg. gutturalis sor mellett foglalva állást, cáfolja, hogy a görögben eredeti *u* előtt elvész a labialis elem s csak másodlagosaknak tulajdonít ilyen hatást, azonban a többi indogermán nyelvet tekintve, nem tagadhatjuk meg az *u* delabializáló erejét a görög nyelvtől sem. A *i* előtt is valamennyi centumnyelvben eltűnik a labialis elem, ami fonetikailag nagyon is természetes: gör. *ζῆ* 'él', lat. *socius*, ószász *segg* 'északi', seggr 'társ' < **soq^uios*, a kymr. *haig* is < **soq^uia* Osthoff IF. 27. 190 szerint, de ez már kétséges. Lehetséges tehát, hogy ez a delabialisatio sem különnyelvi s ebben az esetben

a görög a nyugati indogermán állapotot őrizné a labiovelarisaiban, míg a többi centum-nyelvben még kisebb-nagyobb mértékben más helyzetekben is eltűnt a labialis elem, úgyhogy a görögnek a szétválás előtti állapotot illetőleg ugyanaz a jelentősége lehet a nyugati, mint a satəm-nyelveknek a keleti nyelvterületre nézve. A görög újítás legfeljebb az, hogy *u* után néhány esetben elhasonulás útján a velaris hang marad meg s nem a labialis.

Végső következtetésül Ribezzóval, Schmidttel és Reichelttel szemben azt valljuk, hogy a labiovelaris az egész indogermán nyelvterületen megvolt s nem egyenlő a velaris + *u* hangkapcsolattal, hanem egységes hang, más tekintélyekkel szemben pedig úgy látjuk, hogy a labialis elem eltűnése keletről megindulva és nyugat felé haladva egy bizonyos mértékig még a szétválás előtti időben következett be a nyugati nyelvterületen is. De a delabialisatio folyamata nem szűnt meg a népek szétválásával, mert szemünk láttára tűnik el a labialis elem egyes hangkapcsolatokban a nyelvek különéletében.

